

הרב שמשון רפאל הירש
משנתו ושיטתו
בהוצאת "עזרא" ירושלים תשכ"ב

הרב משה מונק

תורה עם דרך ארץ בימינו

(א) מטרת המאמר

בהיסוסים רבים ובייסורי מצפון קבל מחבר מאמר זה על עצמו את התפקיד שהטילה עליו המערכת לכתוב על נושא נכבד זה, בספר המוקדש לזכרו של ענק הרוח וגאון התורה, הרב שמשון רפאל הירש וצוק"ל.

היהדות הדתית בעולם ובישראל עומדת בפני בעיה נוקבת. בעיה זו מקורה בעמדה העקרונית כלפי הסיסמא של תורה עם דרך ארץ לפי פירושו של רשר"ה, והיא: קביעת תכנית לימודים תיכונית לנוער הדתי.

פתרונה של שאלה זו מותנה למעשה במסורות החינוך השונות שהביאו היהודים אתם מארצות פיווריהם השונות ארצה, או גם אל ארצות הגולה השונות, אליהן הגרו ממרכזי היהדות באירופה. אך להלכה מוכרעת הבעיה על-ידי שיקולים עיוניים-השקפתיים והלכתיים המתייחסים להערכת לימודי-החול מבחינות שונות. בחינות אלו הן: תועלתם של לימודי החול בחיים הכלכליים ובחיי הציבור הדתי. השאלה היא באיזו מידה מקדמים לימודים אלה את ההשקפה ואת אורח החיים הדתיים או מסכנים אותם, ושאלת הזמן הדרוש להן, והגלקח בהכרח מלימודי היהדות בכלל והגמרא בפרט. כל תכנית לימודים היא תרגום של השקפת עולם מסויימת, הנראית ראויה להנחילה לדור הצעיר, לשפת חומר הלימודים ומספר השעות הדרוש לכל מקצוע. סוף מעשה במחשבה תחילה: חזות האדם המושלם, המצויד בכל הדרוש לחיים אידיאליים מכל הבחינות, מרחפת לעיני המחנך, כשהוא קובע את מספר השעות, את ספרי הלימוד, את דרכי ההוראה, ואפילו את צביון הפעולות שמחוץ ללימודים בתכנית בית הספר. מטרת מאמר זה לעמוד על היסודות העיוניים האלה, לגלות מעט ממקורותיהם במחשבה ובספרות, ולהציע דרך חינוכית לאלה אשר מזדהים עקרונית עם אותם הרעיונות של

רבי שמשון רפאל הירש, שמוצו בסיסמא: תורה עם דרך ארץ. מובן מאליו שבדיקתם של הערכים הגלומים בלימודי החול נובעת מעקרון ראשי, והוא שקנה המדה היחידי לקביעת ערכו של כל רעיון וכל מעשה הוא התורה. לא ייבדקו ערכי מוסר אנושיים כלליים, ערכים לאומיים או ערכים תכליתיים: אלא כל ערך ייבחן רק לפי קנה מדה זה של התורה ותביעותיה הכלליות והמקיפות. לא נכיר במוסר העומד בפני עצמו, לא בלאומיות או בעבודה או בסוציאליזם, כערכים הקיימים עבור היהודי הדתי בזכות עצמם, ואין הדבר צריך ראייה למי שמכיר את אופיה הטוטאלי של ההשקפה התורתית. כמו כן נעיר, שאין מסגרתו של מאמר אחד מאפשרת בדיקה יסודית רב-צדדית בכל המקורות שדנו בתכנית הלימודים ובהכנסת יפיפותו של יפת לאהלי שם. כל צימצום הוא בבחינת סלקציה לפי טעמו של המחבר, ומעטים זכאים לטעון שאין לשר השכחה שליטה עליהם. הבדיקה העיונית תכליתה איפוא מעשית במאמר הזה: קביעת קווים לתכנית לימודים תיכונית, היום. משום כך ייחוס כל שיקול אל המציאות האקטואלית במדינת ישראל ולגולה בכלל, שדין הגולה להלכה כמעט כדין מדינת ישראל, שכן הגולה יונקת את השראתה בתכנית הלימודים בעיקר מפה. השפה העברית שלטת בחלק המכריע של התכניות העבריות בבתי הספר היהודיים, לא רק בבית הספר התיכוני בפרנקפורט מיסודו של הרב הירש, אלא גם ברוב ארצות הגולה כהיום הזה, בעיקר משום שבתי הספר הדתיים לוקחים בחשבון לפחות בתיאוריה, שחלק מהחניכים עתידים לעלות ארצה, ומקדישים משום כך זמן ניכר לא רק ללימוד שפת-התנ"ך והמשנה, — כבימי הרב הירש — אלא גם לשפה העברית המדוברת. ביצוען של ההצעות שתבאנה כמסקנה להנחותיו העיוניות של המאמר הזה, אפשרי אולי יותר כאן מאשר בחו"ל, כיון שבחו"ל מתנות רשויות נכריות את הכרתן ותמיכתן בבתי הספר היהודיים בכמות מינימאלית מסוימת של לימודי חול ותרבות זרה. אם אמנם תתבקשנה מסקנות מעשיות מתוך בדיקה עיונית של האקטואליות של תורה עם דרך ארץ בתקופתנו, הרי במדינתנו חפשים ומצוים אנו להאבק על ההכרה בהן ובמשמעותן לגבי תכנית הלימודים בבתי הספר. לא אקדים את המסקנות; אגיד רק זאת: לפי עניות דעתי, ובכל הצניעות, מטרת המאמר הזה היא לתרום תרומה צנועה ביותר להבהרת דמותו של החינוך התיכוני, כי דמות החינוך הזה תקבע במדינת ישראל את מעמד התורה ואת מעמד היהדות התורתית לדורות הבאים.

(ב) הערכים הגלומים בלימודים כלליים

במאמרו היסודי בנושא זה מונה ר' שמשון רפאל הירש זצ"ל את ערכם של מקצועות היסוד בלימודים הכלליים. נושא מאמרו מבהיר כבר מה שצינתי בפרק הקודם, שלמדידת ערכם של מקצועות לימודיים משמשת כקנה מדה רק התורה; לא ערכי תרבות שונים כשהם לעצמם עומדים לדיון, אלא יחסם לתרבות (תרגום לא מדויק של המלה: Bildung) היהודית. הבה נמנה אותם לפי סוגיהם העיקריים. כמעט כולם כלולים במאמר היסודי הזה.

(א) המדעים ככלי עזר להבנת התורה: הרמב"ם כותב באגרתו אל ר' יהונתן הכהן מלוניל: "והיא איילת אהבה ואשת נעורי, אשר לאהבתה שגיתי מבחורים, ואף גם זו נשים נכריות נעשו לה צרות, מואביות, אדומיות, צידוניות, והאל יודע, כי לא נלקחו מתחילה אלא להיותן לה לרקחות ולטבחות ולאופות להראות לעמים והשרים את יפיה כי טובת מראה היא מאד". הרי מטרת המדעים כולם להיות לעזר בגילוי צפונות התורה. וכן נהג הרמב"ם בעצמו, שכל יסודות האסטרונומיה, שלפיהם חיבר את הלכות קידוש החודש, למד מאנשי מדע נכריים וכדבריו (הלכות קידוש החודש פ' י"ז, כ"ד): "וטעם כל אלה חשבונות והיאך נודע כל דבר ודבר מאלו דברים והראיה על כל דבר היא חכמת התקופות והגימטריות שחברו בה חכמי יון ספרים הרבה, והם הנמצאים עכשיו בידי החכמים, אבל הספרים שדברו חכמי ישראל שהיו בידי הנביאים מבני יששכר לא הגיעו אלינו, ומאחר שכל אלה הדברים בראיות ברורות הם שאין בהן דופי ואי אפשר לאדם להרהר אחריהן, אין חוששים למחבר בין שחברו אותם נביאים, בין שחברו אותם האומות, שכל דבר שנתגלה טעמו ונודעה אמיתתו בראיות שאין בהם דופי אנו סומכים על זה האיש שאמרו או שלמדו על הראיה שנתגלתה והטעם שגודע". ר' שמשון רפאל הירש במאמר הנ"ל כותב (שם, ע' 458): "כל מי שמכיר את הספרות התלמודית רק בקווייה הכלליים יודע, שהמשא והמתן התלמודי נוגע בחלקים חשובים של המתמטיקה והאסטרונומיה, הבוטניקה והזואולוגיה, האנטומיה והרפואה, המשפט ותורת המוסר". הדברים ידועים ואין צריכים ראיה. ידיעת חוקי הטבע והמתמטיקה היתה נחוצה בכל הזמנים להבנת התורה. כיום, בתקופת ההמצאות הטכניות הגדולות, אין אפשרות לפסוק הלכה בבעיות רבות ללא ידיעות יסודיות בפיסיקה ובכימיה, בפרט בשאלות

1. Von den Beziehungen der allgemeinen Bildungselemente zu der speziell juedischen Bildung. Gesammelte Schriften II, 449.

שבת — למשל בענין מכוונת החליבה ופעולתה, בענין המקרר החשמלי וכיו"ב. כן הדבר בענין הלכות הפסח — יש להכיר הרכבן של תרופות וטיב חמרים חדישים שונים. לגבי כלאים נחוצות ידיעות בחקלאות, ועוד. בדרך כלל מתייעצים הרבנים עם אנשי מדע דתיים, כדי להבין את תהליכי פעולת המכונות וטיבן של ההמצאות החדשות. רופאים דתיים נראים בעיניהם יותר בני סמכא בשאלות הנוגעות לפיקוח נפש — באכילה ביום הכפורים וגו'.

ניתן לומר בצורה כללית, שאחד הערכים בלימודי החול הוא שבעזרתם אפשר להכיר את העולם והמציאות, שהם הם המהווים את הבסיס שעליו עומדים דיני התורה. יש להכיר את המציאות המשתנית תדיר, כדי לדעת, מה הם חוקי התורה הבלתי־משתנים החלים על המציאות הזאת, שדורות קודמים לא יכלו לפסוק הלכה לגביה. לימודי החול, כלומר המדעים, יצרו את המציאות הזאת, ורק המכיר אותם מכיר גם את מהותם של הישגי הטכניקה החדישה ויכול להפעיל עליהם את חוקי התורה הנצחית. ערך זה יתייחס לכל מדעי הטבע, כולל רפואה. פרובלמטית יותר היא מידת חשיבותן של תורת המשפט הזור ושל תורות המוסר הזרות. חז"ל אמנם הכירו גם את המערכת המשפטית של הגוים; ידיעה זו הביאה למשל לניסוח הכלל ההלכתי: "כל שבדיניהם מוציאים מלוה (מ' חרוקה) למלוה (מ' פתוחה) בדיננו מחזירים ממלוה ללוה", ולבדיקתו של כלל זה בדוגמאות שונות (ב"מ סב). אין זה מוכיח שלשם ידיעת דיני רבית חייבים אנו להכיר את המערכת המשפטית של מדינות זרות. אולי חל חוב זה עלינו בארצות הגולה כדי לפסוק דין תורה לפי ההלכה: דינא דמלכותא דינא, במדה שהלכה זו פועלת בין יהודי ליהודי. אך הרי גם בארצות נכר מוגבלת מאד תחולת דין זה², ובארץ ישראל היא מפוקפקת עוד יותר³. ברם, גם במדינת ישראל יש מקום לדינא דמלכותא ע"פ הסכמת העם, ואין פה המקום להאריך⁴.

כן אין לראות צורך ברור בהכרת תורת המוסר של הגוים. נכון אמנם

2. עיין בש"ך חו"מ סוף ע"ג ס"ק ל"ט: האיך נלמד מדיני כותים לבטל דין תורה, ח"ו לא תהיה כזאת בישראל, ושם באריכות.

3. ר"ן נדרים כ"ח, ד"ה מוכס: הסברא, שאין זכות למלכי ישראל לגרש יהודי, וממילא אין דינא דמלכותא תופסת גם כיום.

4. הרמב"ם גזילה ואבידה פ"ה ה' י"א אינו מבחין, בניגוד לר"ן, בין מלכי ישראל למלכי עכו"ם. וכן גם בפירושו המשניות לנדרים פרק ג'. ולפי החתם סופר חלק חו"מ תשובה מ"ד גם לשיטת הר"ן חל דינא דמלכותא, אם ניחא להן לבני המדינה גם בארץ. יש צורך איפוא בהכרת חלק מחוקי הכנסת גם לפי דין תורה.

שהרמב"ם השתמש בספרי הפילוסופיה אפילו כדי לבסס את יסוד יסודות התורה, והיא האמונה בייחוד ה', והוא מסביר עובדה זו כדרך שהוא מסביר את עיונו בספרי התקופות והגימטריות שלהם לעניין חישוב החודש, באמרו (מורה נבוכים א' ע"א): "דע כי החכמות הרבות אשר היו באומתנו באמיתת אלו ענינים אבדו באורך הזמן ובשלט האומות הסכלות עלינו". רק לפי השקפה זו יש צורך בעיון גם בפילוסופיה נכרית כדי להעמיק בהבנת התורה, ויסודותיה האמונתיים, מחוסר ספרי עיון ומדע ממקורותינו.

נראה איפוא, שיש הבדל בין מדעי הטבע לבין מדעי הרוח מבחינה זו שאנו דנים בה. כל מדעי הרוח לא יוכלו לעזור לנו ולו רק בפתרון בעיה הלכתית מעשית אחת. הם עשויים לעזור לנו להבין את יסודות השקפתנו לעומקם — מאין ספרי עיון שנכתבו ע"י גדולינו. במדה שספרים כאלה נכתבו מאז כתב הרמב"ם את ספריו, על ידו ועל ידי הבאים אחריו, ייתכן שהם מספיקים לביסוס ההגיוני של אמונתנו הנצחית, שלא חלו ולא יחולו בה שינויים לעולם. אך המציאות, שלגביה צריכה ההלכה לפסוק את דינה מתחלפת ומתפתחת, ומציגה לפני גדולינו חדשים לבקרים בעיות חדשות, שבשום אופן אי-אפשר למצאן בספרי קדמונינו, גם לולא אבדו. שום בר-דעת לא יגיד: לא נשתמש בחשמל כלל, מכיון שבשולחן ערוך לא גיפסק דינו כלפי שבת. בעל כרחינו אנו חייבים לדעת את מהותה של כל תגלית חדשה, כדי שנדע לפסוק הלכה במדה שתגלית זו מעוררת בעיה הלכתית. סיכומו של דבר: ידיעת מדעי הטבע היא חיונית, כדי להבין את תביעות ההלכה בתקופה של ציביליזציה המתבססת על טכנולוגיה. ידיעה זו היתה תמיד חיונית להבנת הגמרא העוסקת בקביעת ההלכה לגבי תקופתה היא, לפי עקרונות שתוקפם יפה גם היום, ושעומדים לרשותנו, אם רק נכיר אותה ואת המציאות שהולידתם הכרה אמיתית.

(ב) המדעים לשם הבנת העולם: "מה רבו מעשיך ה', כולם בחכמה עשית". "לך אל נמלה עצל, ראה דרכיה וחכם". "כי אראה שמיך מעשה אצבעותיך, ירח וכוכבים אשר כוננת. מה אנוש כי תזכרנו". הבנת העולם מקרבת אותנו אל הבורא, מולידה בקרבנו את יראת הרוממות. מתוך ידיעת הטבע אנו מחכימים לדעת אורח חיים של יושר וחריצות; הסתכלות בבריאה מחנכת לענוה. אלה הם רק אחדות ממטרותיהם של מדעי הטבע המוצהרות בספרותנו. במאמרו הנזכר כותב הרב הירש: "רוח האדם מכיר בטבע את פעולתו האחדותית של הבורא האחד" (ע' 455). האגרת

השלישית ב"אגרות צפון" מתארת את גילוי האהבה והחסד בבריאה. כותב השורות האלה רחוק מאד — לדאבוננו — מהכרת מדעי הטבע והוא, איפוא, בנידון זה בגדר "נאה דורש ואינו נאה מקיים". אך מה גדלה השתוממותי בקוראי בספר, שהמשקל הסגולי של אטומי כל האלמנטים הוא מכפלה ישירה של המשקל הסגולי של המימן, מלבד אלמנט אחד, וגם אצלו גילו אחר מחקר רב, שאכן גם משקלו הוא מכפלה ישירה. תגלית זאת הביאה לידי ההיפוטזה, שכל האלמנטים הם תולדות המימן, במשקלים שונים ובתרכובות אשר סגולותיהן שונות מהאלמנט המקורי⁵. (ייסלח למחבר התיאור ההדיוטי של התופעה הפינאנמלית הזאת.) האם יש אחדות גדולה מזו?

חז"ל חקרו את הטבע, לא רק למען הסק ממנו שמעתתא אליבא דהילכתא. ר' שמעון בן חלפתא לא קיבל את דברי שלמה המלך, שלנמלים אין שוטר וקציץ, אלא ערך בעצמו ניסוי כדי להיוכח, אם אמנם כן הוא. חז"ל מוכיחים אמנם שאין הניסוי הזה ראיה גמורה, מתוך שיקולים, שאפשר לראות בהם זהירות מדעית (חולין ג"ז ע"ב). אולם יש מקום לספק, אם העריכו חז"ל ניסוי לשם מחקר זה: ר' שמעון בן חלפתא מתואר כעסקן בדברים, ולפי הנראה אין זה כינוי לשבח. חשובה המסקנה המוסרית מהתנהגותן של הנמלים; לגבי העובדות מותר לסמוך על מהימנותו של שלמה, כדבריהם. אם זהו הפירוש הנכון של הביטוי עסקן בדברים, הרי יש להצטמצם בהכרת הטבע בדברים אשר גופי תורה תלויים בהם; ברם, מהרש"א מצטט שם את בעל חובות הלבבות, שלפי דעתו דברים התלויים באמונה, אף שידע אותם בקבלה, חייב אדם לחקור אותם במופת, והרי ניתנה הרשות לחקור את הטבע כדי להכירו וכדי לבסס את אמונתנו על הכרתו. לא כן דעת התוספות שם. הרי שלפנינו שתי שיטות בענין ערכו של לימוד מדעי הטבע לשם הכרת העולם.

(ג) המדעים כחלק מעולמו הרוחני של האדם: כאן מגיעים אנו לקביעת ערכם של מדעי הרוח. הרב הירש כותב: "רוח האדם מכיר בהיסטוריה את תכניתו האחדותית של המנהיג האחד" (ע' 455). ההיסטוריה היא מדע האדם בהתפתחותו. אם האדם, ברצונו או בעל כרחו, מקדם את האנושות לקראת ייעודה האלוקי בתהליך היסטורי עקבי ומכוון, הרי שיש לראות במדע זה מכשיר רב-כוח לביסוס האמונה. אנו מצויים מן התורה

5. George Gamow: "One, Two, Three to Infinity"

להבין ולהכיר את ההיסטוריה המיוחדת של עם ישראל בין הגוים: "זכר ימות עולם בינו שנות דור ודור... בהנחל עליון גוים בהפרידו בני אדם יצב גבולות עמים למספר בני ישראל". גדולינו היו בקיאים בהיסטוריה הישראלית. פירושו של הרמב"ן מוכיח בקיאות היסטורית בבואו לבסס את העיקרון "מעשה אבות סימן לבנים"⁶, וכן בביאור תופעות היסטוריות מסוימות על פי הנבואות שבתורה (רמב"ן, בראשית מט י'). רש"י מצטט את ספר יוסיפון.

תביעתו של הרב הירש כוחה יפה גם ללימוד ההיסטוריה הכללית של האנושות. גם היא היתה אובייקט לנבואות ישעיהו וירמיהו, וצדקתו של השופט העליון מתגלה בגורלה ובאחריתה של כל אומה ולשון. כן מתבקשות מן העיון בהיסטוריה הכללית מסקנות להתנהגותנו אנו, בגדר "כי עברו כתיים וראו וקדר שלחו והתבוננו מאד וראו הן היתה כזאת ההמיר גוי אלהים". האם תשובת נינוה לא מענייננו היא? נבואת יחזקאל על מצרים: "זהו שם ממלכה שפלה. מן הממלכות תהיה שפלה ולא תתנשא עוד על הגוים והמעטתם לבלתי רדות בגוים", נתקיימה עד ימינו. האין עובדה זו מעידה על אמיתות הנבואה? מפתלם של אלה שאמרו כסנחריב: "בכח ידי עשיתי ובחכמתי כי נבונותי, ואסיר גבולות עמים ועתידותיהם שושתי ואוריד באביר יושבים ותמצא כקן ידי לחיל העמים וכאסף ביצים עזובות, כל הארץ אני אספתי", מוכיחה, שתמיד שלט בהיסטוריה ועתיד לשלוט בה גם להבא העקרון: "אפקוד על פרי גודל לבב מלך אשור ועל תפארת רום עיניו". שום עם ושום רודן לא יזכו לשלטון עולם. האם הכרת כל זה אינה ערך יהודי המצדיק לימוד ההיסטוריה הכללית?

אם ההיסטוריה היא מדע התפתחות האדם עלי אדמות, הרי הספרות היא תיאור רוח האדם. הרב הירש כותב: "איזו חשיבות דתית עצומה יש ליחס לדאגה המכוונת להקנות לנוער היהודי את ההכרה המאפשרת לו להעריך כראוי את מכלול היחסים האישיים והסוציאליים, המדיניים והדתיים, שבהם עליו למלא חובתו היהודית, האנושית והאזרחית — על פי ידיעת כל הטוב והאצילי בחיי התרבות של תקופתו" (שם, ע' 457). ערכה של ידיעת הספרות — ואולי של האמנות הזרה בכלל — נעוצה ברכישת ההבנה לרוח העמים אשר היהודי היה חי בקרבם על מנת שיוכל ליטול חלק בעיצוב דמותו של

6. עיין למשל בפירושו הרמב"ן לבראשית יב, ו; כו, כ ועוד.

עולם זה ולהאציל עליו מרוחו. ההנחה המונחת ביסוד גישה זו היא האמונה בייעוד שיש לישראל בין העמים. על גישה זו קמו עוררין. מחבר מאמר זה ניסה להוכיח את קיום רעיון הייעוד ביהדות בתשובה להתקפה עליו.⁷ אין ברצוני לחזור על ההוכחות, המצויות בתנ"ך בשפע, וכן בגמרא⁸ וכן בכוזרי⁹. לפי עיקרון הייעוד אמנם חייב היהודי להכיר את תרבות העולם הסובב אותו, שהרי לא יוכל לפעול להפצת הרעיונות היהודיים המיועדים לכלל האנושות — בלי שיכיר את התרבות אשר נגדה עליו להילחם ואשר לתוכה עליו להחדיר את היהדות. דומני שזוהי תמצית המחשבה המובעת במאמרו של הרב הירש.

ברם, יש מקום להרהר ברעיון הייעוד, לא בבחינתו העקרונית, אלא באופן הגשמתו המעשית. האם תשפיע היהדות ע"י פעולה בקרב הגוים, או האם עצם קיומו בגולה הוא הגורם המשפיע על הגוים להתקרב לאמת שהיהודי חי בה? לפי דוגמת הגרגיר של הכוזרי וראית הגמרא ("זורעתיה לי בארץ"), הרי לפנינו תהליך של התבוללות, של הגוים בקרבנו; ואילו לפי דברי ישעיהו: "ושלחתי מהם פליטים אל הגוים... האיים הרחוקים אשר לא שמעו את שמעי ולא ראו את כבודי והגידו את כבודי בגוים", הרי כאן פעולת הסברה. ואולם זו וזו אינן ראיות חותכות. אי אפשר לדעת אם הכרת תרבות הגוים תכשיר אותנו להשפיע עליהם יותר מאשר תשפיע תרבות זו עלינו, בבחינת "זיתערבו בגוים וילמדו מעשיהם". לא ידועים לי פסוקים או מאמרי חז"ל המעידים על התעמקותם של קדמונינו בספרות נכרית או באמנות נכרית. אמנם אמרו: "מי שלא ראה בנין הורדוס לא ראה בנין נאה מימיו", אבל כשרצה הורדוס לצפותו זהב, התנגדו חז"ל והציעו לשנות לבנין דמות גלי הים (בבא בתרא, ד' ע"א). אמנם שבח ר' יהודה את מעשיהם הנאים של הרומאים, אבל בכך הוכיח אותו רשב"י ופסל כל ביטוי של הערצה לתרבות הטמאה הזאת: "תקנו שווקים להושיב בהם זונות" (שבת ל"ג ע"ב). לא ראינו ולא שמענו אינה ראייה, ובודאי אינני מוסמך לקבוע שאין בתנ"ך או בחז"ל או בספרות הראשונים והאחרונים הערכה כלשהי לספרותם ואמנותם של זרים. ברם, הלכה מפורשת היא: מליצות ומשלים של שיחות חולין ודברי חשק כגון ספר עמנואל וכן ספרי מלחמות אסור

7. משה מיוק: רעיון התעודה ביהדות — שערים, ער"ש כ"ה שבט תשי"ג.

8. פסחים פ"ז: לא הגלה הקב"ה את ישראל בין העמים אלא כדי שיתוספו עליהם גרים.

9. כוזרי, פרק ד' סעיף כ"ג, משל הגרגיר.

לקרוא בהם בשבת ואף בחול אסור משום מושב לצים ועובר משום אל תפנו אל האלילים — אל תפנו אל מדעתכם, ובדברי חשק איכא תו משום מגרה יצר הרע. ואומר הרמ"א, דוקא אם כתובים בלשון לע"ז אבל בלשון הקדש שרי, ואומר המשנה ברורה, שבספר יוסיפון וספר יוחסין ודברי הימים של ר"י כהן ושבט יהודה מותר לקרא, שמהם ילמדו דברי מוסר ויראה אפילו כתובים בלע"ז, אבל דברי חשק שהוא מגרה את יצר הרע אסור גם בלשון הקדש (אורח חיים הלכות שבת, סימן ש"ז סעיף ט"ז). דברי הסעיף הזה ברורים למדי. יש הבדל בין ספרות העוסקת בעניני חשק לבין היסטוריה שיש בה כדי להגביר יראת שמים. כן מתברר מתוך הדין שלפי דעה אחת אסור ללמוד בשבת ספרי חכמות, ולדעה אחרת מותר, ובחול מותר לכל הדעות (שם ס' י"ז). כמו כן נתברר שאין לדמות ספרות למדע, ואין איסור על לימוד מדע כשם שיש איסור כזה על קריאת ספרות. אדרבה, יש מקום לסברה, שלימוד מדע בגדר מצוה היא. ואולי מותר גם בשבת*.

בארץ ישראל חמורה בעית לימוד הספרות ביותר. האם גם כאן יפה כוחה של ההנמקה שלפיה, כדי להשפיע ולקחת חלק בעיצוב דמות המדינה עלינו להכיר את ערכי התרבות הנוצריים בתוכה? האם גם באהלי שם יש מקום ליצירת ערכי תרבות מתחום יפיפותו של יפת? ... לבבות בני אדם נפתחו לרוחם המפתה של החושים של יפת. "רק ביהודה ראו שגעון במה שהעריץ העולם כולו כחכמה"¹⁰. אם אמנם מצווה עלינו להכניס לאהלי יפת מתורתו של שם, האם עלינו לקיים את לימודה של תורת יפת שכבשה לה מקום, לדאבוננו, באהלי שם? והמדובר הוא בלימוד מתוך חיבה, מתוך חיוב הערכים המשותפים להם ולנו, ולא בלימוד לשם קינטור וסתירה. האם מסוגלת הספרות העברית המודרנית, הנלמדת בבתי הספר שלנו, לתרום לעיצוב אופיו ולהרחבת אופקיו ולעידון אישיותו של התלמיד הגדל על דרכי תורת האמת? גוים זכאים ליצור ספרות של יפת, אך אלה ששתו מבאר מים חיים, האם ימירו אותה בבורות נשברים? מהו, באספקלריא של תורה, הערך שהספרות העברית המודרנית יכולה להקנות לנו?

* [אם אנו הולכים בדרכו של הרמב"ם ומחייבים לימודים כלליים, מן הראוי שנוכח את אזהרתו בענין לימוד מדע וחכמה בשבת לאמור: "כי לבד ספרי נבואות או פירושיהם אסור לקרות בשבת או ביום טוב ואפילו היה אותו הספר בחכמה מן החכמות" (פירוש המשנה להרמב"ם, שבת פרק כ"ג משנה ב') — הערת העורך].

S. R. Hirsch: Der Hellenismus und das Judentum — Gesammelte 10
כרך שני, ע' 38. Schriften

סיכומו של דבר: לימוד ההיסטוריה הוא ערך המקדם את הבנת התפתחותו של האדם. ואולם איננו זקוקים לתיאור רוח האדם על פי מסורת יוון ותורתה. אולי מצווים אנו להכיר ספרות נכרית במידה ששליחות ישראל בין הגוים יכולה וחייבת להעשות גם ע"י יהודים תושבי מדינת ישראל. בודאי ששליחותנו כלפי אחינו הטועים לא תיעשה על ידי חיפוש הערכים המשותפים להם ולנו מתוך הכרת ספרותם. הגוים עומדים במחצית הדרך, כתיאורו של הרב הירש (שם, ע' 29). היהודי יכול לסגת רק עד דרך מחשבתו של יפת, ברם לא יוכל ליצור ערכים חדשים בשטח זה.

(ד) העיון במדע למען "דע מה שיש בך": אנחנו חיים בעולם של כפירה. שתי סיבות מכריחות אותנו לכאורה לשלוט במכמני המדע הכפרי: (א) כדי שנדע להתגונן מפני ההתקפות על האמונה; (ב) כדי להתקיף את הכפירה. הסיבה הראשונה קשורה בבטחוננו. אם לא נכיר את תורות הכפירה על בורין, לא נוכל לראות את ריקנותן ואת חוסר ביסוסן, לא נדע להבחין בין מדע המבוסס על עובדות לבין השערות דמיוניות, המציגות את עצמן כמדע איתן; בין חקירת העולם לבין חקירת מה שלמעלה ומה שלמטה, מה שלפנים ומה שלאחור, ואנו עלולים ליפול קרבן לתעתועים המוצגים כהוכחות שאין אחריהן ולא כלום. הסיבה השניה קשורה ברצוננו לתקן עולם במלכות שדי. אין אנו תולים תקוותינו רק בהקב"ה שיתקן את עולמן, אלא שאנו כולנו מצווים ועומדים לקרב את התורה אל המבטלים אותה (רמב"ן דברים כו, כו), אם בכוח השלטון ואם בכוח ההשפעה. איך נוכל לעשות זאת אם לא נדע לסתור את ראיות המשמאילים ולחוק את ראיותינו באותם האמצעים שהם מטיבים להשתמש בהם. לפי זה מצווים אנו להכיר את כל ענפי המדע. מדעי הטבע מתפתחים ברובם על יסוד תורתו של דרווין, הכלכלה וההיסטוריה בנויים מקצתם על תורת מרקס, מדעי הרוח יונקים השראה מתיאוריות של פרויד, פסיקאים סוגדים להשקפה מוניסטית-פנתיאיסטית. בכלם מבצצת הכפירה מכל שורה, והעולם פרוץ לכל מיני השקפות פסידו-מדעיות, אשר רואות באדם חזות הכל ועוצמות עיניהן מבעל הבירה. מובן שנצטרך להכיר את כל זרמי ביקורת המקרא, מולהויזן ההופך קערה על פיה, עד למתונים יותר, המאמינים אמנם באמיתות התנ"ך, אלא אף מסבירים כל נס הסבר טבעי על פי דרכי החקירה.¹¹

11. ברוח זו נכתב הספר: "Die Bibel hat doch recht" של קלר, בהוצאה אנגלית: "The Bible as History" ובתרגומו העברי: "התנ"ך כהיסטוריה".

עיון מדוקדק יותר במקורות יוכיח שתפקיד על-אנושי זה שחייב היהודי להטיל על עצמו למלא אחרי הצו של "דע מה שתשיב לאפיקורס", איננו מקובל על דעת הכל. תביעה זאת, המנוסחת בפרקי אבות, קיבלה פירושים שונים הרחוקים מאד זה מזה. הרמב"ם בפירוש המשניות מסביר: "צריך שתלמד דברים, שתשיב בהם לאפיקורסים מן העובדי כוכבים ותחלק עליהם ותשיבם אם יקשו לך". ואח"כ: "אף על פי שתלמד דעות האומות לדעת, איך תשיב עליהם, השמר בלבך שלא יעלה בלבך דבר מן הדעות ההם". אבל רבנו יונה מסביר שהקשר עם החלק הראשון של המשנה: "הוי שקוד ללמד תורה", עם הפיסקה הבאה הוא: "שיקבע עצמו ללמוד תורה כדי שידע להשיב על דברי אפיקורס". תוספות יו"ט מוסיף: "ובאמרו מה שתשיב הודיע שלא תלך אתה אצלם להקשות להם על סברתם, אלא אם יבואו אליך ויקשו לך, דע מה שתשיבם". נמצאנו למדים שלפי הרמב"ם יש להכיר את השקפות האומות כדי להשיב להם, ולפי רבנו יונה מתוך ידיעת התורה האמתית נקבל את כלי הוי"ן הדרושים למלחמה באפיקורסים. חלוקי דעות אלה גרמו לאותה ההתקפה על הרמב"ם על ידי רבנו יונה, שהביאה לשרפת ספרי הרמב"ם ואח"כ לשרפת ספרי התלמוד בפריס. מדברי התוספות יו"ט אנו למדים שאכן אין זה מתפקידנו לשכנע אחרים; די אם נדע להתגונן נגד התקפות.

גם מהרש"א מסביר שמדובר בויכוח עם המינים, המביאים ראיות לדבריהם מן המקראות, ועליך ללמוד תורה היטב, כדי להשיבם מן המקרא, אבל אפיקורס ישראל, אם גם תשכנעהו מן המקראות, הוא ימשיך לכפור בתורה שבעל פה ובמדרשי חכמים (סנהדרין ל"ח ע"ב). מהרש"א מצטרף איפוא לדעת רבנו יונה, שאת הידיעה הדרושה לשם תשובה לאפיקורסים יש לשאוב מן התורה. כך גם דעת הרב הירש (בסידורו, בפירוש לפרקי אבות), גם במאמר שבו הוא מונה את חשיבות הלימודים הכלליים אין הוא מונה את הנימוק הזה בין הסיבות המחייבות התעמקות בתורות זרות ומנוגדות לתורה. ידיעה מעמיקה במקראות תצייד את לוחם מלחמתה של תורה בכל הנשק הדרוש כדי לעמוד מול התקפותיהם של כופרים ולנצח: — זו דעת רוב המפרשים, מלבד הרמב"ם. קרוב אל הדעת, שאותה גישה עקרונית המוכיחה את אפסות השיטות האפיקורסיות בצורה כללית, מבלי להיכנס לוויכוח בפרטים (כפי שנהג, למשל, ד"ר יצחק ברויאר וצ"ל בכוזרי החדש כלפי ביקורת המקרא), היתה יותר מקובלת ביהדות מאותה שיטה של ר' דוד הופמן

זצ"ל, המנסה לנצח את ביקורת המקרא על אדמתה היא, מתוך סתירת הוכחותיה מבפנים. הרמב"ם עומד בשאלת קדמות העולם לפי הופמן, במישור הוויכוח הענייני על דרכי ההוכחה של אריסטו, ולא במישור הוויכוח העקרוני על עצם יכולת האדם לעמוד על שאלה זו מתוך מקורות שכלו, ללא מסורת ואמונה. רק ביטול הוכחותיו של אריסטו מפנה את הדרך, לדעת הרמב"ם, לאמונה בחידוש — כפי מה שקבלנו בנבואה (מורה נבוכים חלק ב', פרק ט"ז), אף על פי שהאמונה בקדמות העולם סותרת מעיקרה את הדת. גישה זו של הרמב"ם הביאה דוקא את הרב הירש לידי השוואה נועזת במקצת, בין משה בן מימון ולהבדיל (תוספת מחבר המאמר) משה מגדלסון (אגרות צפון, אגרת י"ח).

נראה לי שאין לדרוש, לא בבקורת המקרא ולא במדעי הטבע ידיעת כל התיאוריות הכופרות כדי שנוכל להילחם נגדן. אנשי מדע מודרניים כבר הגיעו לכלל הכרה, שאין המדע יכול להמציא אלא היפוטיזות, אשר מסבירות תופעות רבות, מבלי שתופעות אלה מוכיחות את נכונותן. איש מדע דגול מסכם זאת באמרו, שקרוב לדאי, שכל התיאוריות המדעיות הן מוטעות. אלו שאנחנו מקבלים אותן — ניתנות להוכחה רק במסגרת גבולות הסתכלותנו. המדע הוא, איפוא, פרגמאטי¹². האם, בכדי להגיע למסקנה זו, זכאים וחייבים אנו להעמיס על מוחות בנינו ובנותינו את כל הבדותות המדעיות המתיימרות לגלות עולם ומקורו, אף על פי שברור מראש שמגמתו זו של המדע חורגת הרחק מתחום יכולתה וכוחה, כפי שהוכיח זאת ד"ר יצחק ברויאר זצ"ל?

אמנם היו תמיד גדולים בישראל שהכירו גם את דעות המתנגד והכופר. הנה ר' יהודה הלוי מתווכח בספרו הכוזרי עם הפילוסופיה. הרמב"ן גילה בקיאות בתיאוריות נוצריות בוויכוחו עם הכמרים, גם חז"ל נהלו ויכוחים עם צדוקים¹³ ועם עובדי כוכבים¹⁴. כל ויכוח כזה חייב את המתוכח ללמוד היטב את הדעות האפיקורסיות, כדי לסתור אותן. תכנית לימודים אינה יכולה להיות בנויה על צרכים אלה. אין אנו מצוויים ללמד לכל תלמיד את הדעות המנוגדות ליהדות ואת דרכי סתירתן רק מתוך הנחה שאחד מהם יהיה פעם גדול בתורה ויצטרך לייצג את היהדות בוויכוח פומבי. לא יצליח לנהל ויכוח זה מי שלא קיים את הצו הקודם ל"דע מה שתשיב". לימוד כל

12. J. W. N. Sullivan, *Limitations of Science*. p. 158.

13. למשל בענין ירושת הבת ב"ב קס"ו ובהרבה מקומות.

14. למשל: למה אין ה' מבטל עבודה זרה, ע"ז ג"ד.

תיאוריה מדעית חדשה כדי לסתרה לא ישאיר זמן פנוי ללימוד תורה, ולהיפך: לימוד תורה מאומץ יכשיר את התלמיד להזדקק לכל ויכוח בעניני אמונה, ולרכוש בשעת הצורך גם את הידיעות הדרושות לו בתחומים אחרים. תכנית לימודים מכוונת לציבור כולו, ודומני, שעיוננו מוכיח שאין טעם לכלול בה תיאוריות מדעיות שאין בהן תועלת. רק כדי שהמאמין ישלול אותן. שיקול נוסף יוכיח לנו שדוקא במדינת ישראל אין אנו חייבים להזדקק לכל מיני תיאוריות חפשיות כדי לשכנע ע"י ביטולן את אחינו החפשיים. "דע מה שתשיב לאפיקורס" אמר ר' יוחנן "לא שנו אלא אפיקורס של עובדי כוכבים, אבל אפיקורס של ישראל כל שכן דפקר טפי" (סנהדרין ל"ח ע"ב). לדעת חז"ל אין שכנוע על ידי הוכחות שכליות עשוי להחזיר את אחינו למוטב. רש"י מסביר זאת באופן קולע: "שהרי הכיר וכפר, ומתוך כך מדקדק ולא תוכל להשיבו דבר המקובל לו". אינני יודע אם רש"י סבור, שבפעניני אמונה אין ראיות שכליות תופסות, ומי שנשתכנע על ידי ראיות שאין האמונה מחייבת אותו כביכול, לא נחזיר אותו על ידי ויכוח, או אולי סבור רש"י שיצרו הרע העביר את זה על דעתו, וחזקה עליו שימצא תמיד נקודות אחיזה לעצמו להתלות בהן אפילו תהיינה הוכחותינו משכנעות ביותר. ברם, ייתכן שדוקא פירוש זה של רש"י פותח פתח בתקופתנו להעמיק בתורות הכפירה כדי לבטל אותן. רוב אחינו הטועים במדינת ישראל אינם משוכנעים בכפירתם. הם לא עזבו את התורה מתוך הכרה. הם בגדר תיגוקות שנשבו בין הגוים¹⁵. הם אינם בגדר הכיר וכפר, ואולי גם אינם מעוניינים דוקא לדקדק להרע, ומצפים בכנות לדבר אמונה שיהיה מקובל עליהם.

בחינה זו תחזיר את השאלה הראשונה למקומה ותבטל את ההבדל בין גוי ובין ישראל. האם על ידי הכרת התורות הכופרות ניתן להחזיר את אחינו בני ישראל למוטב, או התחזקותנו בלימוד התורה וידיעתה די בה כדי להשפיע על מי שלבו פתוח לאמונה? אין בידי ראיות ברורות; אני נוטה לחשוב שבעלי התשובה ברובם לא שבו ליהדות מתוך בטול השקפותיהם הזרות על פי דרכי השכל, בבחינת מורה נבוכים, אלא מתוך הכרת המאור שבתורה; לא מתוך ביטול השקר, אלא מתוך הארת האמת.

בסיכום: אין בצו "דע מה שתשיב" כדי לחייב אותנו ללמד את ביקורת המקרא, את תורת ההתפתחות ואת תורת המרכסיזם והמטריאליזם ההיסטורי,

15. יו"ד סעיף י"ג ס"ק כ"ח. ועיין ברמב"ם הלכות ממרים פרק ג', הלכה ג', ואמנם הרדב"ז שם מחלק בין בני התועים, אם לא חזרו בתשובה.

לכל בר בי רב. תביעת הרמב"ם להכיר תורות זרות תתייחס רק לגדולים אשר במלחמתה של תורה יניפו את חרב סתירת השקר יחד עם נס גלוי האמת. (ה) לימוד מדעים לשם פרנסה: הצדקה זו לתכנית לימודים הכוללת לימודים כלליים היא המקובלת ביותר. כמדומה לי שרק למען מטרה זו הוכנסו למוסדות תלמוד תורה מקצועות כלליים, כולל שפה זרה. כיום, כאשר על מנת להתמחות במקצועות הרבה של עבודת כפיים דרושה לפחות תעודת גמר של בית ספר יסודי, אין כמעט חולק על הצורך להכליל לימודי חול בתכנית בתי הספר הדתיים. ואמנם כל המקצועות האקדמיים וגם הרבה מקצועות טכניים, ועמל כפיים המחייבים ידיעות תיאורתיות נרחבות דורשים הרבה יותר מהמנה המצומצמת של לימודי-החול המוגשים לתלמיד בבית הספר היסודי. השאלה הגדולה היא, אם מותר ורצוי ליהודי הדתי להתכונן למקצועות אלה, או אם עליו להסתפק באומנות נקיה וקלה, אשר אינה דורשת הכנה אוניברסיטאית ממושכת. הרב הירש כותב: "הכנת הנוער על ידי לימוד תרבות כללית לקראת מילוי מקצוע אזרחי הוא הכרח, ומתוך כך גם מצוה דתית" (במאמר הנ"ל, בהערה 1, עמ' 456). משמעותה הראשונה של סיסמת "תורה עם דרך ארץ" היא באמת, לדעת הרב הירש, הכנה מקצועית לקראת התפרנסות עצמית. (עיין בסידור תפילות ישראל, פירוש לפרקי אבות, פרק ב' משנה ב'). לדעת הירש מקצוע הוא ייעוד (בגרמנית *Berufung*), ואין לדרוש מאדם המוכשר למלא תפקיד רופא או מהנדס, שמחוסר הכשרה עיונית יסתפק במקצוע המסגרות או הסנדלרות. יתרה מזו: לדעתי חייבים אנו להכין נוער שיוכל למלא תפקידי מפתח במדינת ישראל, וכהכנה לכך עליו ללמוד לימודי חול, כולל שפות זרות. גם לכך אנו מוצאים דוגמא בחז"ל: "אלף ילדים היו בבית אבא, חמש מאות מהם למדו תורה וחמש מאות למדו חכמה יוונית". ואח"כ: "להם מותר מכיוון שקרובים למלכות"¹⁶. באותם ימים ידעו מראש, מי חייב לעמוד בקשרים עם המלכות ולייצג את ישראל, שהרי תפקיד זה עבר בירושה מדור לדור בבית הנשיא, ואולם היום, בימינו אלה, מונח תפקיד קדוש זה בקרן זוית, כל הרוצה ליטול, ומסוגל לכך, יבוא ויטול. אין מחסור ברופאים יהודיים גדולי ישראל מאז ומקדם. חברי סנהדרין היו בקיאים בשבעים לשון, כדי שלא ישמעו מפי מתורגמן (סנהדרין י"ז. ברמב"ם הלכות סנהדרין, פרק ב' הלכה ו'). אני כולל זאת בהגדרת הפרנסה מבחינתנו אנו, שהרי אם כי דיינים לא קבלו תשלום, הרי רופאים

16. ב"ק פ"ג. ועיין במהרש"א, המוכיח מתוך הגמרא שלא עבור זה לא נשאר להם שריה.

התפרנסו ממלאכתם גם באותו זמן (בבא קמא פ"ה: אסיא דמגן במגן שויה). ר' אלחנן וסרמן הי"ד מברנוביץ אמר לי, זמן קצר לפני פרוץ מלחמת העולם: אני חולק על הרב הירש בכך, שהוא תובע לימוד דרך ארץ לשמה, ואני סבור שכל כולו של ההיתר הוא ללמדה שלא לשמה ז.א. לשם פרנסה. אם גם התנגד גאון אדיר זה להנמקות שבסעיפים הקודמים, הרי גם הוא לא תבע מכל היהודים בגרמניה ליהפך לחייטים ונגרים.¹⁷

במסגרת מאמר זה אין צורך לעמוד על חובת לימוד אומנות. חובה זו נמצאת במשנה ובברייתא¹⁸. כידוע קיימת מחלוקת בין הרמב"ם לבין הכסף משנה אם מותר להתפרנס מצדקה, כדי ללמוד תורה.¹⁹ ברם, אין לכך כל קשר לענייננו. גם הכסף משנה איננו גוזר שאסור ללמוד אומנות, וקשה להניח שר' נהוראי סבר ששום אב לא ילמד בנו אומנות אלא תורה בלבד.²⁰ יש איפוא לחייב לימודי חול במידה שהם עוזרים לאדם לרכוש מקצוע שיתפרנס ממנו, וכל מקצוע הדרוש לחיים ייחשב בין אלה. לפי עניות דעתי היום איננו יכולים לוותר על בני תורה בעלי מקצועות שונים; תכנית לימודים בבתי ספר דתיים צריכה להכשיר גם בנים ובנות — אם לא כולם, לפחות חלקם — לכיוון זה.

(ג) הסכנות הכרוכות בלימודים הכלליים

(א) הסכנה שבמדעים: הסכנה הכרוכה בלימוד המדעים ברורה וגלויה לעין, הלא היא סכנת המינות. ר' אלחנן וסרמן ה' ינקום דמו בתשובתו (סימן יא, סעיף ה') שזכרה למעלה מסתמך על דברי הרמב"ם; וזו לשון הרמב"ם: "ספרים רבים חברו עכ"ם בעבודתה, האיך עיקר עבודתה, מה מעשיה ומשפטיה, ציונו הקב"ה לא לקרות באותם הספרים כלל ולא נהרהר בה ולא בדבר מדבריה" (רמב"ם, הלכות עבודה זרה,

17. אחרי שכתבתי זאת קראתי את התשובה לשואל ממדינה ידועה בספר קובץ ההערות לרבי אלחנן וסרמן סימן י"א בסעיף ה'. ועיין שם ממש את הדברים שזכיתי לשמוע מפיו הקדוש בע"פ.

18. קידושין כ"ט ופ"ב, ופלא שלא מצאתי ברמב"ם ובשו"ע פסיקת דין זה, וגם בגמרא אינו מסומן הפסק בעין משפט. [השואל בשו"ת בנין ציון סימן ככה העיר על השמטה זו, וראה ב"עניינים למשפט" קדושין כ"ט — הערת העורך].

19. רמב"ם ת"ת פרק ג', הלכה י', וכסף משנה שם. וכן בפירושו המשניות לאבות פ"ה, מ"ה.

20. קידושין פרק ב', וראה בתשובת הרה"ג אלחנן וסרמן (הערה 18) בסעיף ג', שגם הוא מפרש שאין ר' נהוראי פוסק למעשה, שאין ללמד אומנות, והוא מוכיח דבריו מסוגיות הש"ס.

פרק ב' הלכה ב'). ואמנם, אם כי איני כדאי לחלוק על גאון עולם כר' אלחנן וסרמן הי"ד, ומי כמוני ישיב את הארי אחרי המיתה, בכל זאת יש ללמד זכות על אלה שהתירו ללמוד מדעים לשם אומנות, כמו שהתיר גם גאון זה. למרות שכמעט אי אפשר היום ללמוד כל מקצוע עיוני מבלי להתקל בדעות אפיקורסיות. הלומד חוקי עבודה זרה, הלא הוא לומד רק לשם הכרת השקפה המנוגדת לתורה תכלית ניגוד. אין מטרה אחרת ללימוד זה. ברם, הלומד מקצוע או מדע, הרי תכליתו לרכוש אומנות, או להכיר את דרכי ה' בטבע או בהיסטוריה, ואם כי ספרי מדע רבים מלאים דברי מינות, לא בהבנתם הוא רואה ייעודו, ואין עיונו העיקרי בהם²⁰.

באמת למד הרמב"ם בעצמו לא רק תורות רבות, ולא רק את הפילוסופיה של אריסטו שבה מצא השקפתו של זה על קדמות העולם והיטיב לחקור אותה, אלא גם דרכי עבודה זרה, כפי שמצא אותה בספרי הצאבה. את טעמי המצוות ביסס במידה רבה על מגמת התורה לעקור מלבנו כל זכר וכל קשר למעשי עבודה זרה (מורה נבוכים, חלק ג', פרק ל"ז ועוד). השאלה: אין יכול היה הרמב"ם לנהוג בניגוד לפסקו המפורש, הוצגה לר' אלחנן ע"י הרב ממדינה ידועה, ועל כך ענה דשלוחי מצוה אינם נזוקים, ואע"פ דהיכי דשכיחי היזקא שאני (פסחים ח:), הרי ידע הרמב"ם, שהוא ברוחב דעתו ובטוהר לבו לא יגיע לידי נזק (בתשובה הג"ל ס' ח'). אם כי בדורנו אין אחד המגיע ולו רק עד קרסולי הרמב"ם, מכל מקום אפשר להסיק מכאן לכל הפחות, שאין להרשות לימודי מדע אפיקורסיים לאנשים שטרם התבססו בתורה. וגם אם התבססו בתורה יהיו זקוקים להדרכה ולהכוונה, כדי שידעו להבדיל בין תורה וכפירה, בין אמת ושקר, בין ראייה מוכחת לבין השערה ללא ביסוס, בין מדע שימושי לבין ספקולציה עיונית על מקור וסיבה, התהוות והתפתחות. נראה לי שבכל אופן אין ללמד בבית ספר תיכוני כל מדע, הכולל אלמנטים כפרניים, ומכאן מסקנה ותביעה למחנכים חרדיים לחבר ספרי מדע מתאימים לנוער הצעיר. וכך פוסק הרמ"א: ומכל מקום מותר ללמד באקראי בשאר חכמות ובלבד שלא יהיו ספרי מינים וזהו הנקרא בין החכמים טיול בפרדס, ואין לאדם לטייל בפרדס רק לאחרי שמילא כריסו בשר ויין, והוא לידע איסור והיתר מדיני המצוות²¹. יש איפוא לתת

20. ועיין באגרת הרמב"ן להגנת הרמב"ם, ששם גם הוא כותב, שמכיון שאי אפשר ללמד רפואה וגו' אלא מספרים שכתבו מינים, הרי אין לבוא בטענות על הלומד מהם.

21. יו"ד, רמ"ו ס"ד בהגה. כמקור מובא הרמב"ם בהל' יסוה"ת ד'. אך ראה את הש"ך שם.

לפחות מנה משולשת בתורה, כנגד כל מנה במדע חילוני, וליתר חיוזוק זקוק לכך כל אדם אשר לימודיו הכלליים מחייבים אותו להשתמש בספרים שאינם נקיים מכפירה.

יש כאן מקום לשאול: מה הפחד, מדוע כה גדול החשש שספרי המינים ישפיעו עלינו? האם אין כוחנו אתנו להשיב מלחמה שערה, האין תורה שלמה שלנו כשיחה בטלה שלהם? האם גדולינו בדורות הקודמים — וגם בדור הזה — גרתעו מפני הויכוח בענייני האמונה? האם אין הפחד נובע מתוך חולשה? ומה גדול הפלא, שאותו גאון אדיר, ששערי כל המדעים היו פתוחים לפניו אוסר כל עיון בספרי עבודה זרה, מתוך החשש המובע בפסוק: "ואעשה כן גם אני", ואינו סומך על כך, שהוא יורה נבוכים את דרך האמת? השאלה נכבדה מאד ואין מטרת מאמר זה לברר שאלות יסוד בהשקפה, אלא לבסס תכניות לימודים על ההשקפות שלימדונו גדולי התורה בכל הזמנים. הסברה לבדה אין בכוחה לסתור את ההלכה. לא יכלתי להימנע מלהציג את השאלה המגרת במוחות רבים, ואני נאלץ, איפוא, לציין כיוון לתשובה, אם כי ברור לי כי הנושא הנכבד הזה מחייב העמקה יתרה. נדמה לי, עם כל בורותי בענייני אמונה ומדע גם יחד, שאין מדע אובייקטיבי לחלוטין בכל הנוגע לתחום המיטפיסיקה. העובדה שהגענו בכוח המדע להישגים מדהימים בתחומי הטכניקה והרפואה איננה מוכיחה מאומה על יכלתנו לפתור את בעיות הנצח. גילוי עובדות וחוקים איננו זהה עם גילוי מקורות וסיבות ראשוניים²². והואיל וכך, הרי מותר האדם אל האמונה והמסורת כמקור לידיעתו את הנצח. ואולם מה יקרה אם החוקר הצעיר ישתהה בדרכו, יעסיק עצמו בלימוד התורות המדומות האלה, לא ישכיל להבין בין ודאי לבין השערה, ויגיע לכלל כפירה? האם אלה מבין אנשי המדע אשר הציגו היפותיזות כאמיתות, לא חטאו ביודעין כשהלבישו את אמונותיהם בלבוש מדעי? האם מותר ליהודי הדתי להפקיר בניו לכל רוח פרוצה, מבלי שיהיו בידיו כלי הזין הדרושים להגנתו?

התפתחות המדע בכל התקופות ובפרט במאה האחרונה הוכיחה עד כמה אין מסקנותיה יציבות, עד כמה האמת המדעית מתחלפת חדשים לבקרים. האם תורתו של ניוטון לא הוחלפה בזו של איינשטיין? האם לא הפריכו התגליות הארכאולוגיות את תורת ולהויון, לפחות בחלקה? האם לא קם

22. ספרו של ד"ר ש. ב. אולמן "מדעי הטבע והאמונה" מבאר היטב ומוכיח בראיות רבות דעה זו. למשל בפרק: בריאה או השתלשלות, עמוד 65.

אחרי פרויד פסיכואנליטיקן כיונג? האם אין גם כיום ביולוגים, המכחישים בפה מלא את תורתו של דרווין? לו היינו תוקעים יתדותינו במדע, בשם מתן חופש מלא למחשבה, האם היתה היהדות מתקיימת עד היום במלוא זוהרה? האם יש באמת חופש להנחותיהם של חוקרים?

על כגון אלה אמר החזון איש זצוק"ל לראש ממשלת ישראל: עגלה טעונה ועגלה ריקה, תידחה שאינה טעונה לפני הטעונה (סנהדרין ל"ב). שום תורה מדעית-מטפיזית — איזה פרדוקס! — אינה מחזיקה מעמד יותר מעשרים שנה, מבלי שיקומו חוקרים שיוכיחו את היפוכה. האם נוכל להגיד לצעיר, לך, חפש את האמת, ללא משפט קדום, ללא הנחת אמונה כלשהי? האם ימצא אותה, האם יוכל למצוא אותה? לפי הנראה הוחק החוק מבריאת העולם: צדיק באמונתו יחיה, ואין דרך לשכל להגיע אל האמת המוחלטת, כפי שהוכיח זאת קנט בתורת ההכרה.

לא אציין פה את כל הסכנות שבלימוד המדעים, מובן שיש הבדל בין מדע למדע. סכנת ביקורת המקרא חמורה פי כמה מסכנת הפיסיקה, כי כל מגמת הביקורת היא לא להבין ולהסביר את הפסוק, אלא לסתור את האמונה בהתגלותא דלעילא. סכנת תורת המרכסיוז גדולה פי כמה מסכנת הביולוגיה, אשר כל כולה נובעת מכפירה ברוח ומאמונה בשלטון המוחלט של החומר. ברם הסכנה אורבת תמיד; אם גם לא ארצה לשלול בשום אופן מיחידי סגולה את הרשות להתעמק בכל מדע, ולו רק מבחינת דע מה שתשיב, ויודע אני שגדולים בכל הדורות עיינו גם בספרי כפירה — הרי הדרך הסלולה לרבים היא רק זו של לימוד חכמות נויטרליות מבחינת אמונה. אמנם גם בהן התגדרו הכופרים וניצלון להוכחת טענותיהם, אך במהותן אין הן מאמתות או מכחישות את האמונה. בין אלו נמנים מדעי הטבע כולם, ההיסטוריה במידה שמדובר בה בעובדות, ולא בהסברן המרכסיסטי, (להוציא ההיסטוריה של הזמן העתיק, במידה שהיא כופרת בתנ"ך או מתעלמת מתוכנו) והפסיכו-לוגיה, במידה שאינה מכחישה את הבחירה החפשית ומאמינה בדטרמיניזם מוחלט של כוחות הנפש. אין ללמוד בשום אופן את ביקורת המקרא, וכבר אמרו חז"ל: הקורא בספרים חיצוניים אין לו חלק לעולם הבא לדעת ר' עקיבא, ומסבירה ברייתא, הקורא בספרי צדוקים — ולשון אחרת, בספרי מינים. ומפרש "יד רמה": "שפרשו את התורה ואת הנביאים על פי דעתם, ולא סמכו על דברי חכמים" (סנהדרין ק:). הרי ברור שהאיסור החמור ביותר חל על עיון בתנ"ך שלא על פי התורה שבעל פה. נוסף לסכנה הכרוכה בו

אין לעיון זה כל ערך לגבי לימוד מקצוע, וכי בני ישראל הצעירים צריכים להתכונן דוקא לקתידרה לתנ"ך באוניברסיטה; וכי קתידרה זו יש לנו צורך בה לתיקון העולם, כמו שיש לנו צורך בביוולוגיה, הנדסה, רפואה, אגרונומיה, פיסיקה או כימיה?

יש אפוא לחשוש לסכנות, אבל בכוחנו ליטול את עוקצן במידה גדולה. מקצועות שכל כולם רק כפירה בעצם מהותם, אין ללמד אותם בשום אופן, ובודאי לא בבית ספר תיכוני.

(ב) הסכנה שבפרות: סכנת המינות בספרות פחות גלויה לעין, אבל אולי חמורה יותר, אין הספרות משפיעה על האדם בצינורות גלויים וישירים, אלא בדרכים סמויות ועקיפות. לעולם לא יגיד אדם בעל מחשבה רציונליסטית חזקה, שרומן פלוני או אלמוני שכנע אותו לסטות מדרך מחשבתו. מה נפשך: אם באמת מובא בספר רעיון משכנע שיש בו כדי לגרום למהפכה מחשבתית — הרי הרעיון עומד בכוח עצמו ולא בכוח התיאור הספרותי בו הוא ניתן, ואם הרעיון כשלעצמו איננו בעל תוקף, אלא הלבוש שניתן לו בצורת התיאור הוא ההופך אותו לבעל השפעה, הרי ידע הרציונליסט להפשיט את צורת התיאור הספרותי מתוכנו ואז יתברר לו שהגרעין איננו אלא קליפה. אלא שאין החינוך ניתן רק לחניכים רציונליסטיים, וכולנו — אפילו גדולי המחשבה בינינו — איננו נתונים להשפעת המחשבה בלבד. קחו למשל את "המתמיד" לביאליק, השורה האחרונה: "מה צחיחה החלקה ומה מקוללה, אם פרודות כאלה תעבשנה בתוכה!". ננתח את השיר על ביתו האחרון באופן הגיוני. האם באמת עדיף האדם, אשר רואה את אור השמש, אשר נהנה מן החיים, מזה הממית עצמו באהלה של תורה? או אולי — בודאי — הדבקות ברוח ה' שנתגלה לנו בגמרא מייצגת את החיים האמיתיים לעומת החיים החולפים של תענוגות ובילויים? לא אנתח פה לא את השיר, ולא את השקר המובע בו. מוכן אני להיאבק עם נער על משמעות החיים, על נצח ודמיון, על סולם ערכים החורג משגרת המקובל, על ההבחנה בין חיים לשם חיים ובין חיים למלוי תפקיד. "המתמיד" יוצר אוירה, אוירה מורעלת, המשניאה את הרפים הבלים של הש"ס, ורוצה להחליפם באחרים. הסכנה האורבת כאן היא גדולה ביותר, כי השירה משפיעה על כוחות אירציונליים, שאין לנו שליטה עליהם ואין בכוחנו להתמודד אתם בנקל. אנו מעמידים ניתוח הגיוני מול רגשות, הגיון מול המית נפש. אל תגידו: המית נפש, הלא היא כוח אמיתי לא פחות מההגיון. גורו לכם מסערת רוחות ומהדרכה על ידי רגשות:

האם האשמדאי של זמננו לא נישא על גלי כוחות אירציונליים אלה כמעט לשלטון העולם? האם שונאי ישראל מדור דור לא הצליחו להפיח בעמיהם המית נפש, אשר שאגה מות ליהודים?

הדוגמא היתה קיצונית מדי: ע"פ רוב לא יידונו נושאים, לפחות בספרות הזרה, שמגע ישיר להם עם היהדות, ומגע שלילי במיוחד, כמו ב"המתמיד". תמיד תרצה הספרות להחדיר בנו סולם ערכים משלה; לכל ספרות יש גוון, יש מגמה, יש כיוון. ייתכן שהכיוון סמוי וייתכן שאין הוא ברור כל צרכו אפילו לסופר. הנני רחוק מביקורת ספרותית; חש אנכי שכל ספר, ובפרט ספר טוב, בא לעצב את דמות האדם, את דמות הקורא, בא לחנך. הוא עושה זאת על ידי תיאור דמויות שליליות וחיוביות, על ידי דיאלוגים מחכימים, על ידי חוויות ומאורעות, המורות על התפתחות מסוימת בעולם, על ידי מתן תוכן לחיים עצמם. אנו חייבים לשאול את עצמנו האם זהים החיוב והשלילה של הסופר עם החיוב והשלילה של התורה, האם מסקנות הדו־שיח זן מסקנותינו, האם ההתפתחות הרצויה לסופר היא רצויה גם לפי השקפתנו, האם לתוכן החיים כזה המתואר ביצירה הספרותית שואפת התורה לחנכנו? ואם אין הדברים כך, כלום אין הסכנה שבלימוד הספרות גדולה מסכנת לימוד המדע?

דעתו של הרב הירש בבעיה זו איננה ברורה לי כל צרכה. בתכנית הלימודים של הרב הירש מופיעה הספרות כמובן, במובחר שבה; אין אני מסוגל לבדוק גזע בחר ביצירה פלוגנית ודלג על יצירה אחרת. אך אין זאת ראייה; כפי שכתבתי בחלק הראשון, הרי ראה הרב הירש בהכרת תרבות הגוים אמצעי לקחת חלק פעיל בעיצוב דמותם, מתוך חיוב רעיון הייעוד. מתוך מגמה זו זיה הרב הירש מוכן לקחת על עצמו גם את הסיכון הכרוך בהחדרת התפיסות שלא צמחו על קרקע היהדות אל מוחות הצעירים. בסוף מאמרו של הרב הירש געליו מתבסס בחלקו מאמר זה, הוא כותב — בקיצור מסוים, ובשניונים נחדים: — "ואם הם — חניכינו — יחדרו פעם אל עולם הרוח של האומות יעשירו את רוחם עם כל האמת והאצילות והטוב שגדוליהם העניקו לעולם, ולא בזה יכבשו צעירינו את ההכרה, שאש דת מסיני נפוץ בעולם ורכש אהדה מוחות בני האדם, וכבש אותם להשקפותיו" (ע' 465, הערה א'). אמנם מוצאים ונו במאמר זה את ההנחה שהצעיר היהודי יעשיר את רוחו על ידי הכרת צירות גדולי האומות; אכן, לא זאת היא המטרה; העשרה זו תשמש כאמצעי להיווכח, באיוו מידה כבר כבשה התורה את העולם. מאידך חשש הרב הירש,

ונלחם במסירות נפש נגד רוחו של יפת שנאבק עם רוחו של שם על נפשות צעירינו ("ההלניות והיהדות", ע' 40). היוונות מכילה — לפי דעתו — רק חלק קטן מאד של האמת המביאה את הגאולה לעולם (שם, ע' 29). החוק — התורה — איננו מוסר את תפקיד עיצוב החברה לרגש המתעורר מהר (שם ע' 37). האם הספרות הנכרית, ולדאבוננו גם הספרות העברית ברובה, איננה תולדת רוח יוון? האם אין היא סוגדת לחושניות, ליופי החיצוני, האם אין היא סוגדת לאדם? בודאי חדרה גם תורתו של שם לתוך יפיפותו של יפת. בודאי ירחב לבנו, אם נראה את השפעת האמת ואת הפצת רעיון היהדות בקרב העמים. "כי ממזרח שמש ועד מבואו גדול שמי בגוים ובכל מקום מוקטר מגש לשמי ומנחה, כי גדול שמי בגוים אמר ה' צבאות"; במלים אלה עודד נביא הבית השני את העם. ברם, איך נקלוט בתוכנו רק הדי תורתנו, החזרות אלינו דרך גאוני הרוח של אומות העולם, ואיך נמנע מלספוג את ההשפעה היוונית, המבצבצת ועולה מתוך רוב יצירות הספרות והאמנות?

כמעט לא מצאתי בחז"ל כל רמז ליחסם לספרות; יגעת ולא מצאת, לא תאמין, אלא לא יגעת. במקום היחיד, שבו, כמדומני, מתייחסים חז"ל לספרות היפה, אין מסקנותיהם מובנות לי כל צרכן. הנה למדנו, שלדעת ר' עקיבא הקורא בספרים חיצוניים אין לו חלק לעולם הבא. דעה אחת מפי הגמרא על מהותם של ספרים חיצוניים הבאתי בפרק הקודם. ר' יוסף אומר: בספר בן סירא נמי אסור למקרי (סנהדרין ק:). הגמרא מבררת מדוע. היא מצטטת בהרחבה מספר זה, ולרוב הקטעים המובאים היא מוצאת סמוכים בדברי התנ"ך, או מההלכה ומדברי חז"ל. לגבי פירוש אחת-האמרות נמצא אצל חז"ל ספק, אם בן סירא התכוון לפשט, והוא מתאים לדברי תורה "לא תשחית את עצה" או, נסח דבריו בצורת משל ואז הוא מלמד אותנו דרך ארץ שאסור לבעול שלא כדרכה²². אחר כך מביאה הגמרא קטע שאין בו אלא דברים בטלים, וזה הקטע שאסור לקוראו. תוכן הקטע הוא בגדר ספרות יפה של זמנם הם. ר' יוסף ממשיך ואומר: מילי מעלייתא דאית ביה דרשינן להו: אשה טובה מתנה טובה, בחיק ירא אלקים תנתן וכו'. מפשטות הגמרא ניתן להסיק כמה מסקנות: (א) מותר לקרוא ספרות יפה במידה שתוכנה זהה עם דברי התנ"ך

22. מפשטות הגמרא נראה שאיסור "שלא כדרכה" רק אורח ארעא הוא, ואין לו סמוכים בחז"ל כמו שאר הציטטות. ברם, הענין תמוה במקצת. ראה יבמות לד: ותוספות ד"ה ולא כמעשה, וראה אבן העזר סימן כ"ה סעיף ג' בהג"ה. מזה משמע, שיש סמוכין לדברי בן סירא מהתורה ומחז"ל. על קושיא זו עומד מרגליות היס.

וחז"ל. (ב) מותר לקרוא ספרות יפה, גם אם אין דבריה דומים לנאמר בתנ"ך ובחז"ל, ובלבד שיכילו רעיונות אמיתיים. (ג) הלכות דרך ארץ מותר ללמוד מספרות יפה, גם אם אין להם סמוכים בתורה ובחז"ל. משמעות המושג "דרך ארץ" בגמרא זו, לפי הנראה, היא: נימוסים טובים, מקובלים בציבור, דברים שאין בהם לא היתר ולא איסור. לא כל סדרי החיים נקבעו ע"י התורה, ומותר לאדם — בהתאם לרוח התורה — לקבוע נוהגים ואורחות נאים והוגנים ע"פ זחושתו²². דברים בטלים אסור לקרוא, כי אלה דברי הבל ולכך אין זוראים בהם, וכפירוש רש"י. הענין כולו מוקשה: האם טעמו של דבר משום שהם דברי הבל? האם גרוע הקורא בהם ממשחק בקוביא, שאינו עוסק ביישובו של עולם ופסול לעדות, אבל לא נאמר, שאין לו חלק לעולם הבא? אמת ניתן להגיד, שר' יוסף אינו אומר שספר בן סירא נכלל בספרים זחיצוניים, אלא ספרי מינים וצדוקים בלבד. אלא שהוא מוסיף, שגם ספר האסור בקריאה, אבל אין מפסידים בשל כך עולם הבא. בעיה יותר חמורה היא: אם אסור לקרוא ספר זה, כיצד ידעו חז"ל את תוכנו, ואיך ידע האדם מה לקרוא ועל מה לדלג, לפני שקרא את תוכנו? על שאלה זו עומד ספר אר שבע (מובא במרגליות הים לר' ראובן מרגליות למסכת סנהדרין). ניצור תשובתו, שאיסור קריאת ספר בן סירא נובע מן החשש שירצו לכלול ופר זה בכ"ד ספרי התנ"ך, והוא מוכיח דבריו מן המדרשים, שכל הקורא וסוק שאינו מכ"ד ספרים אין לו חלק לעולם הבא. הירושלמי בפירוש לספרים זחיצוניים כותב: "אבל ספרי המירם (גירסת רב האי גאון: הומירוס) וכל ספרים שנכתבו מכאן ואילך, הקורא בהם כקורא באגרת". ראייתו מהפסוק וקהלת: "ויותר מהמה בני הזהר עשות ספרים הרבה אין קץ ולהג הרבה גיעת בשר" — להגיון ניתן ולא ליגיעה²³. לפי הפירוש של הפני משה, ק התנ"ך ניתן ליגיעה, ואסור להוסיף על כ"ד הספרים, אבל לעיין בתם ספרים אחרים אין איסור. לפי זה אין איסור בקריאת ספרות יפה כשלעצמה.

22. גם חז"ל למדו אורחות חיים נאים, ללא אסמכתא ישירה מהתנ"ך. ראה למשל ביצה כה: השולחן ערוך מביא גם נוהגי אורח ארעא אלה בהלכות אכילה כפסקי דין. לא כן הרמב"ם. ייתכן שפסק הרמ"א המובא בהערה הקודמת מקורו בהלכות אורח ארעא המובאים מפי חז"ל. אמנם לענין שלא כדרכה מובאים עוד מקורות אחרים, במרגליות הים.

23. ירושלמי לפרק החלק, ועיין במרגליות הים. אין פה המקום לפלפל בדבר. ועיין נשא רבה י"ד ד.

או לימוד הלכות דרך ארץ שאינן נמצאות בחז"ל ובכל זאת תואמים את רגש היופי או המוסר של האדם. יש בקריאתם אפילו משום מצוה. אין בידי לקבוע קריטריונים, לפיהם יוכרו אורחי ארעא כתואמים את רוח התורה. מובן, שספרות המביאה לכפירה תיכלל באיסור שדנתי בו בפרק הקודם. כן יש איסור על ספרות המגרה את יצר הרע (ראה חלק ב' פרק ג') במאמר הזה). מתבקשת, איפוא, המסקנה, שספרים הדומים לאגרת, ללא תוכן של כפירה, וללא תוכן המגרה את יצר הרע אינם אסורים לבוא בקהל ה'. אין בקריאתם לא מצוה ולא איסור באופן עקרוני, וייתכן שאם מטרת הקריאה היא הבנת עולם הגוים על הצלחותיו וכשלונותיו הרוחניים והמוסריים כדעתו של רש"ה זצ"ל, אפשר שיש בקריאתם אפילו משום מצוה. לדאבוני עלי להוסיף, שחלק ניכר של הספרות העברית החדשה אינה עומדת בשני התנאים הנזכרים: יש בה גם כפירה וגם גירוי היצר, והתועלת היחידה העשויה לצאת ממנה היא הבנת רוח היהודים שאנו מצווים להחזירם בתשובה. אם זו מטרה שיש להציג לפני בית הספר התיכון הדתי, זו היא שאלה קשה. מי לידינו יתקע, שספרים אלה ידרבנו את התלמידים לפעול לשינוי הרוח המובעת בהם, מבלי שיושפעו מרוחם הזרה?

(ג) איסור ביטול תורה: העיסוק בלימודים כלליים גורע בהכרח מהעיסוק בתורה. מורי ורבי זצ"ל, הגאון ר' אליהו מאיר בלוך, ראש מתיבתא בטלז, דרש על כך: ובאהבתו תשגה תמיד: מאהבת התורה באים לידי שגיאות במקצועות אחרים. בדורנו אין גאונים בדרגת הרמב"ם שיהיו מסוגלים להגיע לידי שיאים בתורה ובכל ענפי המדע גם יחד, ואפילו הרמב"ם הרגיש בכך, שהמדע נעשה צרה לתורה. כיום, שלימוד כל ענף מדעי וכל מקצוע עיוני מצריך שנים רבות, בודאי חמורה השאלה הזאת ביותר.

בדברי חז"ל נוכל למצוא מקורות לבירור השאלה הזאת: שאל בן דמה בן אחותו של ר' ישמעאל את ר' ישמעאל: "כגון אני שלמדתי את כל התורה כולה מהו ללמוד חכמת יונית?" קרא עליו את המקרא הזה "לא ימוש ספר התורה הזה מפריך", צא ובדוק שעה שאינה לא יום ולא לילה ולמד בה חכמה יונית. ופליגא דרבי שמואל בר נחמני. דאמר ר' שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן פסוק זה אינו לא חובה ולא מצווה אלא ברכה (מנחות צט:). מהרש"א מעיר, שר' ישמעאל חולק גם על רשב"י האומר אפילו לא קרא אדם אלא קריאת שמע שחרית וערבית קיים לא ימוש, ודבר זה אסור לאמרו לפני עם

הארץ²⁴. בירושלמי הגירסה קצת שונה: הגמרא שם מוכיחה שכשם שמותר ללמד אומנות ולעבוד, ואין בכך משום ביטול הפסוק "לא ימוש ספר התורה הזה מפריך", כך מותר ללמוד לימודים כלליים, רק לימוד יונית אסור משום המסורות²⁵. הגמרא מסיקה שם, שמותר ללמד את הבנות יונית, כי תכשיט הוא להן. האם נובע היתר זה לנשים מכך, שאין הן מצוות בלימוד תורה? ברם, הר"א וסרמן הי"ד סבור, שגם נשים חייבות בלימוד תורה של מצוותיהן: משום כך ההיתר הוא משום תכשיט, אבל גם הן מצוות על ביטול זמן²⁶.

מתוך סוגיות אלה מסתבר, שאין ביטול תורה גורם מוחלט לאיסור העיון במדעים ובספרות. במידה שיש צורך בעיון כדי ללמוד מקצוע, בודאי אין איסור בכך. מותר להנחה, שגם במידה שלימודים אלה מקנים ערכים רוחניים אחרים, אין להתנגד להקצבת זמן גם ללימודי חול. אולי אין זה מיותר להדגיש, שאת רוב הערכים נוכל להשיג על ידי לימוד התורה: הפך בה והפך בה דכולא בה, ומפרש תוספות יו"ט: "שלא תאמר שבלמוד חכמה יונית אלמד מהם מדיניות והנהגה ומידות טובות, להכי קאמר שאין לך מידה טובה הימנה כי כל המידות הטובות ערוכות ושמורות בה" (אבות פרק ה' משנה כ"ב). האם עינינו לא ראו זאת? האם הערכים שהוחדרו לעם על ידי המשוררים והוגי הדעות ענקי הרוח כקנט, גיטה ושילר מנעו הפיכת כל העם ההוא לחבורת רוצחים שפלים? האם מאידך ניתן לתאר דמות מוסרית נעלה יותר, מחוננת יותר במידת אהבת האדם, היושר, ההסתפקות במועט, מאשר החפץ חיים או החזון איש זצ"ל, גם אם קרוב לודאי, שלא ינקו משדי התרבות העולמית? המציאות הוכיחה תמיד את צדקת דברי התוספות יו"ט. אצל גדולי התרבות בעולם פעורה תהום בין תורתם לבין מעשיהם; גדול התורה הוא כליל השלמות במידות ובמעשים טובים. רק התורה מחנכת אנשים, רק בתורה שלובים זה בזה ההלכה והמעשה.

24. המהרש"א שם, גם רבי שמעון בן יוחאי באותו דף. לכאורה יש פה סתירה למחלוקת רשב"י ור' ישמעאל בענין מלאכה בברכות לה; וכבר מעיר על כך ר' צבי הירש חיות בפירושו לברכות, ומשאיר את הסתירה בצריך עיון, ואין כאן המקום לחידושי תורה. ועיין תוספתא ע"ז פרק א' בפירוש חסדי דוד על הסתירה נובקונטרס אחרון של ה"שאלת אריה" סי' א' ובהקדמה ל"הוספות לשאלת שלום" לרי"ב על ה"שאלתות" ומהר"ם שיק מצוה תכ—תכא. — הערת העורך.

25. ירושלמי פאה פרק א' הלכה א', פירש המסורות ע"פ הגמ' מנחות ס"ד: ומקבילות בש"ס. בירושלמי השאלה היא כללית, ולא רק למי שלמד את כל התורה.

26. קובץ הערות, סימן י"א, ד'; בעניין חובת הנשים ראה סוטה כא, תוספי ד"ה בן ענאי.

(ד) סיכומים ומסקנות

(א) סיכומים: דיוננו העלה נקודות חיוביות ושליליות רבות, לפעמים גם סותרות, שיש לקחתן בחשבון בקביעת יחסנו להוראת מדע ותרבות כלליים. מצאנו כמו כן, שבעיות אחדות שנויות במחלוקת בין גדולי התורה, למן תקופת הגמרא עד היום הזה. חלוקי דעות אלה מגלים לנו את המקורות לשיטות החינוך השונות הנהוגות כיום ביהדות החרדית. מכאן, שאין לכפות שיטה זו או אחרת על היהדות כולה, כשכל חלק ממנה מוצא סמוכין לשיטתו. מחבר המאמר הזה מנסה לשרטט תכנית רק לאלה המסתמכים על גדולים, אשר באופן עקרוני לא פסלו עיון בחכמות ובספרים חיצוניים. לשם מיצוי המסקנות הנובעות מברור הערכים והסכנות הכרוכים בדבר על פי חז"ל והראשונים שניתנו בפרקים הקודמים, נסכם בקצרה את מה שהעלה הדיון עד כה.

1. א. לכל הדעות יש חובה להכיר את חוקי הטבע, כדי להכיר את המציאות שעליה חלים חוקי התורה.

ב. לכל הדעות מצוה ללמוד אומנות, ומותר גם ללמוד אומנות והיא המחייבת לימוד מדעי הטבע. ישנה דעה, שמצות לימוד אומנות אינה חלה על מי שתורתו אומנותו.

ג. לכל הדעות אסור לקרוא בספרות המגרה את יצר הרע.

ד. לכל הדעות אסור ללמוד בקורת המקרא, הנוגדת להבנת התורה²⁶.

ה. לכל הדעות מצוה להכיר את ההיסטוריה של עם ישראל, וקרוב לודאי גם את ההיסטוריה של אומות העולם, כדי להכיר את ייחודו של עם ישראל ואת משפט ה' בעולם.

2. א. יש יסוד חזק לדעה, שמצוה להכיר את חוקי הטבע, כדי למצוא בו את האחדות המעידה על בוראו²⁷.

ב. יש יסוד חזק לדעה, שראוי להכיר את היצירות הטובות של הספרות במידה שהאמת משתקפת בהן.

26. תמיד גדולי תורה גם למדו חכמות אסורות כדי לעמוד בויכוח עם חפשיים, כמו שהרמב"ן הכיר היטב את הנצרות ור' דוד הופמן זצ"ל למד בקורת המקרא. פה המדובר על הכלל, ובודאי אין מקומו של לימוד זה בבית הספר.

27. שבת ע"ה. אמר ר' שמעון בן פזי אמר ר' יהושע בן לוי משום בר קפרא כל היודע לחשב בתקופות ומזלות ואינו חושב, עליו הכתוב אומר: ואת פועל ה' לא יביטו ומעשי ידיו לא ראו.

- ג. יש יסוד חזק לדעה, שהדרך הטובה ביותר להלחם במינות היא שקידה על התורה, מכל מקום זה היסוד העיקרי למלחמה בכפירה.
- ד. יש יסוד חזק לדעה, שקריאת ספרות שאינה מעשירה את האדם ברעיונות טובים, גם אם אין בה סכנה של כפירה או גרוי היצר, מותרת רק באקראי, כקורא אגרת, ולא בעיון, משום ביטול תורה.
3. א. עיון בספרי כפירה, כדי לדעת להשיב לאפיקורס, ענין השנוי במחלוקת הוא.
- ב. עיון בספרי פילוסופיה כדי לבסס עליהם את האמונה, אף הוא ענין השנוי במחלוקת.
- ג. חיוב התפקיד להפיץ תורתנו בצורה פעילה בין הגויים, שנוי במחלוקת.
- ד. מתן ביטוי להערכתה החיובית של אמנות הגויים שנוי במחלוקת.
- ה. חובתנו להאבק עם הכופרים היהודים כדי להחזירם בתשובה מוטלת בספק ותלויה בכך, אם רואים אנו בהם כופרים מדעת או תינוקות שנשבו.

(ב) מסקנות: הצבתי למאמר זה את המטרה לנסח תכנית לימודים ברמה תיכונית. בעית תורה עם ד"א איננה באה לידי מיצוי ברמת לימודים זו. בבה"ס היסודי קיימים לבטים בדבר המשקל שיש לתת ללימודים הכלליים, ובדבר טיבם ותוכנם. אולם למעשה מצאה שאלה זו פתרון מוסכם, ורוב התוכניות הכלליות משותפות לכל הזרמים החינוכיים הדתיים. חשבון ועברית נלמדים בכל בתי הספר — במדה שידוע לי, גם בבתי ספר של "פטור", המנוהלים בידיש. גיאוגרפיה, היסטוריה, אנגלית, טבע וגם ספרות נלמדים לפי מתכונת אחידה כמעט, בבתי-הספר הממלכתיים-דתיים ובבתי-הספר העצמאיים; קיים הבדל במבחר הספרות ובמספר השעות המוקצבות למקצועות אלה. מבחני הסקר של כתה ח', בהם לוקחים חלק כל בתי הספר — (מלבד תלמודי התורה המסרבים להשתתף בו, מכיוון שהמענקים אינם ניתנים לתלמידים המקדישים עצמם רק לתורה) — מוכיחים זאת.

ברמה העל-יסודית שונה הבעיה מיסודה. היהודי הדתי, הממשיך לימודיו באוניברסיטה או בטכניון, יוכל לבחור מקצוע הרצוי לו ולהקדיש עצמו לו, כמעט באופן בלעדי. אין כופים עליו לא את לימוד הספרות ולא את לימוד התנ"ך, אם ירצה להיות רופא. מטרת הלימודים הגבוהים היא הכנה למחקר עיוני או למקצוע אקדמי מעשי, ולא גיבוש האישיות והקניית ערכי חינוך

יסודיים. מובן, שהעיון המדעי היום לא יימלט מהתנגשות עם דעות של כפירה. חוששני — לא התנסיתי בכגון אלה — שגם המתכונן לרפואה, ייתקל בספרים ובהרצאות הבנויות על תורות זרות לרוח ישראל, אם כי אני משוכנע, שאין הכרח לכך להלכה; הרי גם כיום ישנם רופאים יראי שמים, שאומנותם אינה נפגעת על ידי אמונתם. וגם, לא להיפך. כל עוד לא נותר מתוך כך לשאיפתנו לגדל דור של אקדמאים דתיים, אינני רואה דרך כיום להימנע לגמרי מן הפגישה עם ספרי המינים, עד אשר אוניברסיטה דתית תצליח לבסס את כל הרצאותיה ואת כל ספריה רק על יסודות המדעיים הנקיים מכפירה, ותמצא לכך גם את המרצים הדרושים. מסופקני — אינני יודע — אם אוניברסיטת בראיילן הצליחה במשימה זו. על מעצבי החינוך התיכון לקחת בחשבון עובדה זו ולחסן את חניכיהם לקראת פגישה זו.

הבעיה המרכזית היא אותה חוליה המקשרת בין הרמה היסודית לבין הרמה האקדמאית, אותו בריח תיכון, אשר אינו רק מכשיר לכניסה לאוניברסיטה, אלא גם מעצב דמות האדם בתקופה הקריטית ביותר של התפתחותו, כשדעותיו מתגבשות, כשהתבגרותו בעיצומה, כשהוא מחליט על דרך חייו בעתיד. שום רשת חינוכית תיכונית לא שאלה צעיר בכניסתו ללימוד תיכוני — בגיל 14 או 12 או 11, כפי מה שנהוג בכל ארץ: מה רצונך להיות? לא קמו בתי ספר תיכוניים המכינים תלמידיהם למקצועות הרפואה או ההנדסה, או למשפטים. גם בתי הספר התיכוניים החקלאיים או בתי המדרש למורים אינם מצטמצמים בהקניית מקצועות אלה בלבד, אלא הם מציעים לפני התלמיד יריעה רחבה של מקצועות עיוניים וריאליים — (בהתחשבות במגמות, אבל לא מופנים אליה באופן בלעדי) — שתכליתם להקנות ערכים כלליים ומדעיים, כדי לחנך אדם מוסרי, כדי להרחיב את השכלתו וכדי ללמדו לתפוס את המתרחש מסביב תפיסה מדעית מדויקת והגיונית.

רצוני להדגיש שוב: ראויים להערכה כל ההורים המעניקים חינוך יסודי לילדיהם — לבניהם בפרט, והולכים אחר כך בדרך של ר' נהוראי, או המוכנים, מתוך חשש מינות, ללמד בניהם אומנות של מלאכת כפיים או מסחר. יכולים הם להיות סמוכים ובטוחים, שעל ידי הלימוד בישיבה, שכולה קודש ללימודי היהדות ובפרט לגמרא, יקבל הבן את כל הערכים האנושיים והמדעיים הדרושים לו לעיצוב אישיותו. לדמותו המוסרית לא יחסר מאומה — אם נשתמש בביטוי מסוייג — ללא הכרת תרבות העולם. גם תפיסה מדעית מבחינת דיוק השכל, כושר ההגיון ומשמעת המחשבה נקנים על ידי לימוד

גמרא. (איך יוסבר אחרת, שעם חיסול הגיטאות ופתיחת שערי האוניברסיטאות לפני היהודים הגיעו היהודים מיד לשיאים במדע, בזמן שאומות אחרות שפגרו בהתפתחותם, — כערבים בימינו אלה — כשנפתחו לפניהם היכלי המדע בכל העולם, רחוקים הם מהישגיהם המופלאים של יהודים כאיינשטיין, פרויד, סאלק ודומיהם?).

מהי אם כן הדרך לבנים ולבנות אשר הוריהם רוצים לזכותם בהשכלה ותרבות כלליים, מתוך שאיפה להקנות להם את הערכים שנידונו במאמר הזה, או רק מתוך הרצון להכשירם למקצוע אקדמאי, או לכל מקצוע אשר דורש הכנה על ידי למודים תיכוניים?

מתוך דיוננו ומתוך הסיכומים, שהעלינו בזה, אפשר לקבוע עקרונות מסוימים לתכנית לימודים תיכונית לבניהם ובנותיהם של הורים אלה:

(א) הוי שקוד ללמוד תורה — אין זו רק מצווה כשלעצמה, שתושאל בה השאלה באיזו מידה חייבות בנות בתלמוד תורה — אלא אף תנאי ראשוני לכל התמודדות עם אפיקורסים. אגב לימוד התורה מתבררות הרבה תשובות שיש בהן לשכנע את האפיקורסים או לפחות את המותקפים על ידיהם²⁸.

בשלב התיכוני יש להרבות, איפוא, בלימוד התורה. יש להקנות לבנים ידיעות יסודיות בתורה שבכתב ובתורה שבעל פה, ולבנות — בתורה שבכתב, ובתורה שבעל פה במידה שמותר להן — ולא אכנס פה לשאלה זו — ולשניהם במחשבת ישראל המבוססת על מקורות קדומים ועל סופרים גדולי התורה בני זמננו. יש לגאול את האוצר הגנוז בספרי ר' שמשון רפאל הירש זצ"ל ולהשיב גזילה לבעליה כלשון הרמב"ם, על ידי תרגומו לעברית. יש לדעת שריבוי הלימוד בתורה ידרוש בהכרח את הפחתת הזמן שיעמוד לרשות לימוד המדעים והספרות, אך אין ברירה, דוקא מתוך שאיפה, לאפשר לבנים ולבנות לימוד מקצועי ומדעי, יש להשקיע הרבה בלימוד התורה, כי תורה מגינה ומצילה, ולכל הדעות גם בעידנא דלא עסיק בה (סוטה כ"א, ועיין במחלוקת שם).

מתוך כך יש לחייב בשביל בנים אלה את שיטת הלימודים בלימודי חול שבחרו בה הישיבות התיכוניות. אולי מותר להוסיף, שראוי לקבוע את תכנית הלימודים לקראת בחינת הבגרות לחמש שנים כמו שנהוג בישיבות אחדות.

28. ראה לדוגמא רמב"ן ויקרא כ"ו ט"ו בסוף פירושו: וגם זו ראייה גדולה והבטחה לנו. הרי בתוך התורה ישנה ראייה לאמיתותה. ד"ר ברויאר זצ"ל לקח ראייה זו ליסוד מערכת השכנוע שלו בכוזרי החדש.

ולא לארבע, כמו שנהוג באחרות; שיטה זו לא זו בלבד שהיא מוסיפה עוד שנה לתורה, ומקילה מתוך כך על מעמסת הלימודים הכלליים, אלא שהיא מביאה את הצעיר לידי הכרה שמתוך חמש השנים שלמד הקדיש שנה אחת קרבן עולה לה', שלולא הישיבה, יכול היה להסתפק בלימוד של ארבע שנים. (ב) תכנית הלימודים הכללית תהיה בעיקר תכליתית, ולא ערכית. המדובר בעיקר באותם ערכים אנושיים ומוסריים שהשכלה הכללית באה להקנותם. אין לנו צורך בהם לשם עיצוב אופיו של הצעיר. את תכונותיו התרומיות ומדותיו הנעלות יוכל לרכוש על ידי לימוד התורה. ואין להרכיב ולבחון — כמוכן — את תכנית הלימודים הכלליים לפי קנה המדה של הערכים האנושיים שהם מעניקים ללומדיהם. אלא ימצאו ללא שיעור ומדה בתורה על כל שלוחותיה. מותר ורצוי להפנות את המאמץ העיקרי בלימודים אלה לקראת בחינות הבגרות.

(ג) היהדות הדתית חייבת לתבוע ממשד החינוך שתורשה לקבוע בעצמה את המקצועות שיהיו חומר לבחינות הבגרות. מקצועות אלה ותוכנם ייקבעו לפי שני שיקולים: (א) תביעות האוניברסיטאות, משמע, התחשבות מלאה בהכנה הדרושה לתלמיד לשם כניסה לאוניברסיטה במקצועות המדע השונים, שהם חיוניים ליהדות הדתית; (ב) ההנחה, שלא תיכלל כל מינות בתכנית הבחינות, ובפרט בתנ"ך. באנגליה אין מקצועות חובה בבחינות הבגרות, והתלמיד זכאי לבחור במקצועות שיכשירו אותו. לפי נטיותיו, לעתידו המקצועי.

(ד) במסגרת הלימודים הכלליים יוקדש מקום נרחב למתימטיקה הדרושה לכל מדעי הטבע ושבה אין דופי מבחינת האמונה, וללימודי הטבע, על ענפיהם השונים. יש להקפיד על כך שהחומר המוגש לתלמיד יעסוק בטבע ובחוקיו, במיונם ובסיבתיות המתגלית בהם, ולא בתיאוריות על ההתהוות ועל ההתפתחות יש מאין. על המורה — שחייב להיות ירא שמים — לעורר בתלמיד את כושר ההבחנה בין עובדות מוכחות לבין היפותיות, בין פיסיקה למטאפיסיקה. עליו לחנך לתכונה המדעית החשובה ביותר — לחוש הביקורת המדעית. עליו לתחום תחום ברור בין עולם המדע לעולם האמונה. חובה על מדעני היהדות הדתית להוציא ספרי לימוד ברמה תיכונית לפי רוח זו.

(ה) גם ההיסטוריה תהיה מקצוע לבחינה. בהיסטוריה יש לשים את הדגש על תולדות עם ישראל ובפרט על לימוד גבורת קידוש ה' ²⁹. האווירה השוררת

²⁹ ד"ר יעקב כץ בדברי ההסבר לספרו בהיסטוריה. נעלם ממני כרגע הבמה שמאמר הסבר זה הופיע בה.

לדאבוננו במדינה אינה עשויה לפתח רוח זו; לא הושטת הצואר לשחיטה במקום שמד, אלא הגבורה הצבאית זוכה אצלנו להערכה³⁰. יש ליצור הערכה ולא בוז לגלות ולאלה שבמחשכיה קידשו את שם ישראל על ידי מסירות נפשם ודביקותם בה. ברם, גם את ההיסטוריה של אומות העולם יש ללמד, לפי מבחר מתוכנן. אין לנו יכולת וזמן להשתהות יתר על המידה אצל יצירות הרוח של גדולי האומות, ובעיקר אצל יצירות הזמן העתיק, שרובן עוסק באלילות ובכשפים, אם כי אולי אין איסור בכך³¹. בעיקר יש לשים את הדגש על לימוד ההיסטוריה של אותן תקופות המוכיחות את התפתחות האומות מיפיותו של יפת לאהלי שם — במדה שאדם מאמין בכלל בהתפתחות זו. כמו כן יש להדגיש את גילוי הצדק האלקי בתהליך ההיסטוריה, כגון כשלון כל תכנית לשלטון עולמי, מאלכסנדר עד טיטוס, ומנפוליאון ועל היטלר ימ"ש. שוב יש צורך במורים יראי שמים, אשר ידריכו את התלמידים להבחין בין עובדות היסטוריות מוכחות לבין השערות המנסות לגלות את הסיבות שהולידו את המאורעות. כן יש להבהיר לתלמידים, אלו הוכחות דרושות כדי לקבוע עובדה היסטורית, ושרק כפסע יש בין עובדה לבין הנחה. אפילו ממצאים ארכיולוגיים וטכסטים עתיקים ניתנים להידרש בכמה אנפי, והמגילות הגנוזות יוכיחו³². יש צורך דחוף מאד בספרי לימוד ברוחנו. ברמה תיכונית נאלצים כל בתי הספר להשתמש בספרים לא לנו; האם נוכל כך למנוע מתלמידינו התרשמות לא נכונה?

(1) אין ללמד פילוסופיה כמקצוע נפרד. היא תיכלל בתכנית מחשבת ישראל. אינני מציע לבתי הספר התיכוניים להעמיס על תלמידיהם את התפקיד שהרמב"ם נטל על עצמו. ייתכן שיש מקום לקרוא — נוסף על קטעים מן המורה, הכוזרי וגו' — גם חלקים מסוימים מן הפילוסופיה הכללית, במדה שאינה כוללת מינות. למען הדריך את התלמיד במהלך המחשבה הפילוסופי המודרני. אני רואה בכך ערך למעטים, הטובים בכתה, שייתכן שייתבעו

30. ראה דבריו המאלפים של הרב אהרונסון בספר הגאולה של הרמב"ן, שהוציא לאור, בפרק "מבוא לספר הגאולה", ע' פ"ו, על מסירות נפש במחנות הסגר לשם שמירת מצוות.

31. סנהדרין ס"ח. לא תלמד לעשות, לעשות אי אתה למד אבל אתה למד להבין ולהורות; לפי ר' אלחנן וסרמן ההיתר מתיחס רק ללימוד מעשי כשפים.

32. עיין למשל: מגילות גנוזות, סקירה שניה מאת אליעזר ליפא סוקניק, ע' כ"ו: "שהן הובאו לגניזה כספרים פסולים"; הרי גם הטכסט אינו מוכיח על אמיתות התוכן. זו רק אחת מהרבה השערות.

לעמוד בפרץ ולהגן על קודשינו. אלה ייאלצו, לכשיגדלו, לעסוק גם בתורות הכפירה, כפי שעשו זאת גדולינו מאז ומתמיד. יש לתת בידם את המפתחות כדי לפתוח בהם את הספרים המנוגדים לרוחנו, אחרי שהתחזקו בתורה. מכיוון שכל כיתה כוללת אלמנטים מעולים, בינוניים ופחות מאלה, אין לעשות זאת עיקר. אבל אל לנו להתעלם לגמרי מן התפקיד העומד לפנינו, לגדל גם יפתח בדורו כשמואל — רמב"ם בשבילנו — בדורו.

(ז) חשוב מאד להקנות לתלמידים שלטון מלא בלשון העברית, וכושר ביטוי בה בכתב ובעל פה. אלה הם מכשירים אדירים במאבק על נפש הדור ונפש האומה. עושר לשוני מעיד על עושר תרבותי, הבחנה בין מלים נרדפות היא אות להבחנה בין מושגים. הרב הירש הקדיש במיוחד תשומת לב לכך בתכנית הלימודים; הכרת שרשי המלים היא תנאי אצלו להכרת התורה, ומתוך השפה הוא שואב מלוא חפניים רעיונות נעלים³³. כבר הדגיש ישעיהו הנביא את הקשר בין השפה לבין הבנה: "ה' אלקים נתן לי לשון לימודים לדעת לעות את יעף דבר". ברם, לגבי העמקה בתורת הדקדוק מחולקות הדעות³⁴. בודאי אין לנו צורך בלימוד הדקדוק למטרות פורמאליות. ז. א. לרכישת כושר ניתוח והבחנה³⁵; אם הגמרא והמתמטיקה אינן מספיקות כאן, הדקדוק לא יוסיף על כך מאומה.

(ח) הבעיה המרכזית, המעסיקה את המחנכים הדתיים בבתי הספר התיכוניים היא תכנית לימוד הספרות. אין ברצוני לשלול מקצוע זה לחלוטין. מתוך דיוננו פה נוכל לקבוע ללימוד זה כמטרה לעזור לתלמיד "להכיר את נפש האדם הנכרי והלא־דתי בהתפתחותה ובדורנו, להכיר תקופה וערכיה"³⁶.

33. ראה מאמרו: Einige Andeutungen ueber den hebraeischen Unterricht als allgemeines Bildungselement. "Gesammelte Schriften". ע' 440 ושם.
34. יורה דעה רמ"ו פתחי תשובה ס"ק ד: ולמוד חכמת הדקדוק מעוט יפה ומוכרח לכל בר דעת לידע הכללים; אמנם לידע כל הסעיפים וסעיפי סעיפים היוצאים מן הכללים אין לבלות את הזמן בהם, כי ידיעתם רבות המבוכה ומעט התועלת.
35. בעית ההעברה (Transfer) היא מהסוגיות הנכבדות בתורת החינוך, עיין למשל: Lee J. Cronbach: Educational Psychology, פרק ט' עמוד 248 והלאה. פה אני טוען שגם אם קיימת העברת כשרים ממקצוע למקצוע, הרי הפך בה והפך בה ייאמר לא רק לגבי התוכן, אלא גם לגבי רכישת כושר המחשבה, הניתוח והזכירה. אין בסמכותי להכריע בשאלת ההעברה, שגדולי החינוך מתחבטים בה.
36. ראה המאירי ב"ק פ"ג, שהמלכים לא היו מקרבים כל כך אלא מי שהוא שלם בחכמות ודעתו צלולה בכל הדברים הותר להם ללמוד, ואף החכמים השלמים — אין לך קרובים למלכות יותר מהם. מותר ללמוד כזי להשיב עליהם ולחזק הדת במסמרים לא ימוט.

דוק ותבין שאין המטרה העשרת נפשו של הלומד ספרות, אלא הכרת הזולת בלבד. הכרה זו חיונית לאדם הרוצה לפעול בחיים למען האידיאלים שלו. מגמתנו להשפיע ולא להיות מושפעים.

מתוך כך מתגבשות שתי מסקנות, אחת בנוגע לדרך המתודית של הלימוד ואחת לבחירת החומר. המורה יהיה חייב לבדוק את ערכיהם של היצירות שהוא נוקק להן מבחינת הזדהותן או ניגודן להשקפתנו. כדרך שבדקו חז"ל את ספר בן סירא. הוא לא ישאל רק: מה חשב ביאליק על "המתמיד", אלא גם: איך אנו מעריכים את מחשבתו זו של ביאליק. הוא יוכיח, כדברי הרב הירש, לתלמידיו, באיזו מידה התקרב יפת לשם. הספרות תהיה מבחינה זו בסיס לדברי ימי התרבות. מסופקני אמנם, אם ימצא בה קו ישר המוביל למטרה יותר מאשר בהיסטוריה המדינית. אפילו הצורות הספרותיות השונות לא תהיינה נושא לעצמן, אלא לכל היותר דוגמאות לביטוי הרוח האלוקית, שכמותן נמצאות לפחות בחלקן בספר תהלים או איוב. אין אצלנו הסוג הספרותי של הדרמה ובוודאי איננו יכולים להעלים מן התלמיד צורה ספרותית חשובה זו או אחרת. המורה חייב לדעת גם שהוא חייב לבדוק את משמעות הספר, את מהותו ואת כוח השפעתו לפי קנה מידה אחד ויחיד.

מבחר החומר הספרותי ייעשה בהתאם למטרה שהוצבה לנושא זה. דוגמאות בולטות לתיאור נפש האדם והדור יוגשו לתלמיד. הצמצום נאה לנו כאן; מחנכים המטילים על תלמידיהם עול של תורה, דוקא בספרות אפשר שיסתפקו במועט, יותר מאשר במדעי הטבע או בהיסטוריה. דוגמאות אלה ימויינו לפי בחינות שונות: (א) ספרים המגרים את היצר לא ייכללו כמעט בתכנית, אם לא באופן יוצא מן הכלל כדי להראות מהותה של הסיטרא אחרא³⁷. (ב) ספרים שיש בהם מינות גלויה לא ייכללו, אלא אם כן בטוח המורה, שיוכל להשיב תשובה כהלכה, ולא יצטרך לחשוש שגדולה מכוח השפעתו יהיה כוח השפעת הספרות בצורתה האמנותית. (ג) באופן חיובי יש לבחור ספרים, המעמידים תמונה נאמנה למצב הדור, ללבטיו בתחום המידות והאמונה, בקיצור: ספרות טובה. לדאבוני עלי להוסיף, שקני מידה אלה יחייבו אותנו בעיקר לקרוא ספרות מתורגמת, או ספרות בשפה זרה. חלק ניכר מן הספרות העברית לא השתחרר ממלחמת ההשכלה בדת, דמויותיו

37. גם חז"ל לפעמים הראו לנו כוח שלילי זה כמו למשל גיטין ג"ח. מעשה בשוליא נגרי, או מנחות מ"ד. מעשה באדם שהיה זהיר במצוות וגוי.

ונושאינו פרוכניציאליים — וההגדרה הזאת איננה שלי, כידוע — הערכים שהיא שואפת להקנות — אין אנו זקוקים להם, והיא בגדר אותם הקטעים מבוין סירא, שחז"ל פוסלים אותם כדברים בטלים.

יודע אני שדברי אלה יעוררו התנגדות חריפה אצל מחייבי ההשכלה הכללית; שוללי ההשכלה ממילא יתנגדו לכל התכנית. המחייבים יאשימו אותי בקנאות וצרות עין, בדוגמטיקה ובשלילת היקף רחב מהתלמידים. נסיתי לבסס דברי על המקורות, ולא מצאתי דרך להגיע למסקנות אחרות. בפרק 3, סעיף א', רמזתי על תשובתי. לאלה שיטענו שאני רוצה להנך לעוורון רוחני ושאינן אנו מצויים לחשוש מפני הכפירה. אני רוצה להדגיש שאדם מבוגר, בעל דעה תורתית מבוססת, זכאי לפי עניות דעתי לעיין גם בספרים אחרים, ואפילו חייב בכך, כדי שיוכל להשפיע, כדברי המאירי. ואילו תכנית לבית ספר תיכוני חייבת להיות בנויה מקשה אחת, לפי קנה מדה ברור ויחיד. כל מקצוע וכל חומר ושיטה לימודית ייבחנו רק לפי מדת התרומה שהם תורמים לחינוך היהודי הדתי השלם.

אף תכנית איננה יכולה לספק את כל השאיפות. באהבתו תשגה תמיד. חומר רב מדי חייב להדחס בשעות מועטות מדי. ממילא דרושה סלקציה חמורה ואכזרית. דברי אלה באים להציע עקרונות לסלקציה הזאת. לפי עניות דעתי לא עסקנו בכגון דא במדה מספקת. אולם אלה רק קווים כלליים ועקרונות. רק מומחים יראי ה' יכולים לתרגם אותם לשפת המעשים והביצוע. אין מחבר, ויהיה הוא אפילו מומחה ובקי ביותר, שיעזו לטעון: כזה ראה וקדש; רחוק אני מלהציג שורות אלה כמסקנות ודאיות ומחלטות.

בטוח אני כמעט, שאילו היו שואלים את רשר"ה זצ"ל: מה המפעל החשוב ובעל ההשפעה הגדולה ביותר שהצלחת להקים, היה עונה ללא היסוס: בית הספר התיכוני-הריאלי, שגידל דור שלם של יהודים נאמנים ומסורים לתורה בלב ובנפש. החינוך התיכוני הדתי בארץ מתפשט והולך, מעמיק והולך, ומקיף חוגים רחבים של היהדות הדתית, מתנועת בית יעקב עד חוגי הישיבות, ועד ילדי העולים. דומני שחוגים רחבים אלה עוד לא נתנו את דעתם ולא בחנו באופן מעמיק מה הם היסודות עליהם יושתת מפעל חינוכי זה. עתידה של המדינה, ובפרט של מדינתנו הדלה באוכלוסיה ובעושר טבעי, מסור — בפרט בתקופת הטכניקה — בידי השכבה האינטלקטואלית. היא תטביע את רוחה על דמותה הרוחנית של המדינה ועל זו של אזרחיה. מעט אור דוחה הרבה מן החושך. מפתחות המדינה יהיו בידי הנהגתה הרוחנית.

אם לא ראויה בעיית עיצוב דמות הנוער המשכיל שלנו שנקדיש לה את כל מרצנו וכוחנו? האם לא בידי הנוער הזה, המצויד בתורה ובמדע, היכולת לחזק הדת במסמרים לא ימוט, כדברי המאירי? מי יתן ומאמר זה יתרום תרומה צנועה לקדום פתרון הבעיה הגורלית הזאת!